

e-ISSN 1694-8874

φιλο
λογία

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY

PHILOLOGY

№2 (2) (2023)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

Вестник Ошского государственного университета. Филология

Journal of Osh State University. Philology

e-ISSN: 1694-8874

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында ОшМУнун Окумуштуулар Кеңешинин чечиминин (2022-жылдын 20-апрелиндеги 7-протоколу) негизинде түзүлгөн.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” илимий журналы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо номуру 10300, 17-июнь 2022-жыл.

Журнал үч тилде - **кыргыз, орус** жана **англис** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар **акысыз** негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Автордук сый акы төлөнбөйт.

Журнал **жылына 2 жолу** чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал ВОАИ Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> сайтында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 номурулу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология” журналына чыккан ар бир макалага DOI номуру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-8874 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вестник Ошского государственного университета. Филология” был основан на основании решения Ученого совета ОшГУ (протокол № 7 от 20 апреля 2022 года) в целях повышения импакт-фактора научных журналов университета и, в дальнейшем, реализации политики включения в международные научные базы данных.

17 июня 2022 года “Вестник Ошского государственного университета. Филология” прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под №10300.

Журнал публикует статьи на трех языках - **кыргызском, русском и английском**, принимает материалы к публикации на **безвозмездной** основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вестник Ошского государственного университета. Филология” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе ВОАИ, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вестник Ошского государственного университета. Филология” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

Электронные версии материалов “Вестник Ошского государственного университета. Филология” размещаются на сайте <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вестник Ошского государственного университета. Филология” присваивается номер DOI.

Учредитель
Ошский государственный университет
e-ISSN 1694-8874 (электронная версия)
Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Journal of Osh State University. Philology” was founded on the basis of the 7th Protocol of the Academic Council of Osh State University dated April 20, 2022 in order to increase the impact factor of scientific journals of the university and further implement the policy of inclusion in international scientific databases.

In June 17, 2022 the journal “Journal of Osh State University. Philology” was registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10300.

The journal publishes articles in three languages – **Kyrgyz, Russian and English**, accepts materials for publication **free of charge**. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: **2 issues per year** (additional special issues are possible).

The “Journal of Osh State University. Philology” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Journal of Osh State University. Philology” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

Electronic versions of the journal materials are placed on the website <https://journal.oshsu.kg/index.php/filology/index> in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Journal of Osh State University. Philology” is assigned a DOI number.

Founder
Osh State University
e-ISSN 1694-8874 (electronic version)
DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Мурзакметов Абдымиталип Камытович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, ОшМУнун Кыргыз адабияты кафедрасынын башчысы (Ош, Кыргызстан), suzak65@mail.ru

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Үкүбаева Лайли – филология илимдеринин доктору, профессор (Бишкек, Кыргызстан), ukubayeva@mail.ru

Момуналиев Сатканбай – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), smomunaliev@oshsu.kg

Ибраимов Осмонакун – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), ibraimov@manas.edu.kg

Жамгырчиева Гулина – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), gjamgyrchieva@oshsu.kg

Сагынбаева Бурул – филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), saginbayeva@manas.edu.kg

Тиллебаев Садык (Садык Алахан) – филология илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (Бишкек, Кыргызстан)

Сабирова Венера – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), sabirova_venera@mail.ru

Эгембердиева Аида – филология илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (Бишкек, Кыргызстан), aidaegem@rambler.ru

Калчакеев Кубанычбек – филология илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети (Жалал-Абад, Кыргызстан), jamu-dekan@ya.ru

Кенжебаев Даирбек – филология илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (Бишкек, Кыргызстан), kenzhebaev.dairbek@mail.ru

Мадмарова Гулипа – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), gmadmarova@oshsu.kg

Найманбай Айнура Рахымберди кызы – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Астана, Казакстан), ainura-1978@mail.ru

Темирова Махбуба – филология илимдеринин PhD доктору, доцент, Андижан мамлекеттик педагогикалык институту (Андижан, Өзбекстан), temirova_65@mail.ru

Кулалиева Калия – филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), kulaliyeva@manas.edu.kg

Сулайманова Мехринса – филология илимдеринин PhD доктору, доцент, Андижан мамлекеттик педагогикалык институту (Андижан, Өзбекстан), sulaymonovamexrinsa@gmail.com

Бейсенбай Ардак Бақытулы – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Астана, Казакстан), ardak-bakit@mail.ru

Абдиев Таалай – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз-Түрк “Манас” университети (Бишкек, Кыргызстан), abdiev@manas.edu.kg

Калыгулова Сабыркуль – филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Ош, Кыргызстан), skalygulova@gmail.com

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Мурзакулов Абдымиталип Камытович – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой кыргызской литературы Ошского государственного университета (Ош, Кыргызстан), suzak65@mail.ru

Члены редакционной коллегии

Үкүбаева Лайли – доктор филологических наук, профессор (Бишкек, Кыргызстан), ukubayeva@mail.ru

Момуналиев Сатканбай – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), smomunalie@oshsu.kg

Ибраимов Осмонакун – доктор филологических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), ibraimov@manas.edu.kg

Жамгырчиева Гулина – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), gjamgyrchieva@oshsu.kg

Сагынбаева Бурул – доктор филологических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), saginbayeva@manas.edu.kg

Тиллебаев Садык (Садык Алахан) – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына (Бишкек, Кыргызстан)

Сабирова Венера – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), sabirova_venera@mail.ru

Эгембердиева Аида – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева (Бишкек, Кыргызстан), aidegem@rambler.ru

Калчакеев Кубанычбек – доктор филологических наук, профессор, Джалал-Абадский государственный университет (Джалал-Абад, Кыргызстан), jamu-dekan@ya.ru

Кенжебаев Даирбек – доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет И. Арабаева (Бишкек, Кыргызстан), dairbek@mail.ru

Мадмарова Гулипа – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), gmadmarova@oshsu.kg

Найманбай Айнур Рахымберди кызы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан), ainura-1978@mail.ru

Темирова Махбуба – кандидат филологических наук, доцент, Андижанский государственный педагогический институт (Андижан, Узбекистан), temirova_65@mail.ru

Кулалиева Калия – кандидат филологических наук, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), kulaliyeva@manas.edu.kg

Сулайманова Мехринса – кандидат филологических наук, доцент, Андижанский государственный педагогический институт (Андижан, Узбекистан), sulaymonovamexrinsa@gmail.com

Бейсенбай Ардак Бакыгулы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан), ardak-bakit@mail.ru

Абдиев Таалай – кандидат филологических наук, доцент, Кыргызско-Турецкий университет “Манас” (Бишкек, Кыргызстан), abdiev@manas.edu.kg

Калыгулова Сабыркул – кандидат филологических наук, доцент, Ошский государственный университет (Ош, Кыргызстан), skalygulova@gmail.com

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Murzakmetov Abdymitalip Kamyrovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Kyrgyz Literature, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), suzak65@mail.ru

Members of the editorial board

Ukubaeva Laili – Doctor of Philology, Professor (Bishkek, Kyrgyzstan), ukubayeva@mail.ru

Momunaliev Satkanbai – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), smomunalie@oshsu.kg

Ibraimov Osmonakun – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), ibraimov@manas.edu.kg

Zhamgyrchieva Gulina – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), gjamgyrchieva@oshsu.kg

Sagynbayeva Burul – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), saginbayeva@manas.edu.kg

Tillebaev Sadyk (Sadyk Alahan) – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz National University named after Zhusup Balasagyn (Bishkek, Kyrgyzstan)

Venera Sabirova – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), sabirova_venera@mail.ru

Egemberdieva Aida – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz State University named after I. Arabaev (Bishkek, Kyrgyzstan), aidegem@rambler.ru

Kalchakeev Kubanychbek – Doctor of Philology, Professor, Jalal-Abad State University (Jalal-Abad, Kyrgyzstan), jamu-dekan@ya.ru

Kenzhebaev Dairbek – Doctor of Philology, Professor, Kyrgyz State University I. Arabaeva (Bishkek, Kyrgyzstan), dairbek@mail.ru

Gulipa Madmarova – Doctor of Philology, Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), gmadmarova@oshsu.kg

Naimanbay Ainur Rakhymberdi kyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumileva (Astana, Kazakhstan), ainura-1978@mail.ru

Temirova Makhbuba – candidate of philological sciences, associate professor, Andijan State Pedagogical Institute (Andijan, Uzbekistan), temirova_65@mail.ru

Kulaliyeva Kalia – Candidate of Philological Sciences, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), kulaliyeva@manas.edu.kg

Sulaymanova Mekhrinsa – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Andijan State Pedagogical Institute (Andijan, Uzbekistan), sulaymonovamexrinsa@gmail.com

Beisenbai Ardak Bakytuly – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumileva (Astana, Kazakhstan), ardak-bakit@mail.ru

Abdiev Taalay – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyrgyz-Turkish University “Manas” (Bishkek, Kyrgyzstan), abdiev@manas.edu.kg

Kalygulova Sabyrkul – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University (Osh, Kyrgyzstan), skalygulova@gmail.com

МАЗМУНУ
Содержание
Contents

Аманбек кызы Н., Бекмурзаева А., Эмильбекова Э. Кытай тилиндеги жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди кыргыз тилине которуу маселелери	1
Давлатова С. Мектептерде кыргыз тили сабагында “орфография” бөлүмүнүнө тиешелүү айрым темаларды окутууда колдонулуучу усулдук ыкмалар	11
Кошалы кызы Б. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк аксиологиялык мазмуну	23
Бердалиева Н., Мурзакметов А.К. Төлөгөн Касымбековдун чыгармаларында сөөк коюуга байланышкан ырым-жырымдардын чагылдырылышы	30
Кубанычбек кызы А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү	41
Жолдошова К.Ж. Кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырга ат коюуга байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши	49
Мамасант кызы Т. Кыргыз жана алтай элдеринин улуттук табышмактары: структуралык-семантикалык параллелдүүлүктөр	57
Ахмет Жафероглу Түрк ономастикасында ит культу	69

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 1-10

УДК: 811.581.11

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_1)

**КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ЖАПАЙЫ КАНАТТУУЛАРГА БАЙЛАНЫШКАН
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИ КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУ
МАСЕЛЕЛЕРИ**

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА КИТАЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, СВЯЗАННЫХ С ДИКИМИ
ПТИЦАМИ, НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

KYRGYZ AND CHINESE PHRASEOLOGICAL UNITS ABOUT WILD BIRDS

Аманбек кызы Нурпейил

Аманбек кызы Нурпейил

Amanbek kuzu Nurpeyil

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

nura7865696@gmail.com

Бекмурзаева Асел

Бекмурзаева Асел

Bekmurzaeva Asel

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

asbekmurzaeva@oshsu.kg

Эмильбекова Эльдана

Эмильбекова Эльдана

Emilbekova Eldana

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

e.emilbekova@gmail.com

КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ ЖАПАЙЫ КАНАТТУУЛАРГА БАЙЛАНЫШКАН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕРДИ КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Макалада фразеологизмдерди кытай тилинен кыргыз тилине которуудагы метафораларды жана фразеологиялык бирдиктерди берүү ыкмалары талданат. Тактап айтканда кытай тилинде кездешкен жапайы канаттууларга байланыштуу фразеологизмдердин кыргыз тилине которулушу жана кыргыз тилиндеги эквивалентин аныктоо маселеси каралат. Андан сырткары кытай жана кыргыз элдеринин тил казынасындагы жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктердин окшоштугу жана алардын улуттук өзгөчөлүктөрү каралды.

Ачкыч сөздөр: фразеологиялык бирдик, кыргыз тили, кытай тили, орнитонимдер, макал-лакаптар.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА КИТАЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, СВЯЗАННЫХ С ДИКИМИ ПТИЦАМИ, НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

KYRGYZ AND CHINESE PHRASEOLOGICAL UNITS ABOUT WILD BIRDS

Аннотация

В данной статье исследуются способы передачи метафор и фразеологизмов при переводе фразеологизмов с китайского на кыргызский язык. Также рассматриваются образно-внутренние формы фразеологизмов, связанных с дикими птицами, в кыргызском и китайском языках. Особое внимание уделяется сходству и различиям фразеологизмов, связанных с дикими птицами, в языках китайского и кыргызского народов, а также поиску эквивалентов китайских фразеологизмов на кыргызском языке и их переводу. Переводческая проблема, связанная с этим, до сих пор остается нерешенной.

Abstract

Translating phraseological expressions related to wild birds from Chinese to Kyrgyz poses various difficulties. One of the primary challenges lies in identifying suitable equivalents for Chinese phraseological units in the Kyrgyz language. This unresolved issue necessitates a comprehensive examination of the linguistic and cultural features of both languages. Another obstacle pertains to the metaphorical and figurative elements within phraseological expressions associated with birds in Kyrgyz and Chinese. These elements often incorporate metaphors and other rhetorical devices that may lack direct counterparts in the target language. Hence, translators must possess a deep understanding of the cultural and linguistic contexts of both languages to accurately convey the intended meaning of these expressions. Additionally, it is crucial to consider the similarities and differences in phraseological units related to wild birds in the linguistic repertoire of the Chinese and Kyrgyz peoples. Despite potential linguistic resemblances, national characteristics should be taken into consideration. Translators must be cognizant of these distinctions to ensure that the translated content is culturally sensitive and precise. In conclusion, translating phraseological expressions concerning wild birds from Chinese to Kyrgyz demands a profound comprehension of the linguistic and cultural traits of both languages. Addressing the challenges posed by figurative elements and national characteristics is essential for delivering an accurate and culturally appropriate translation. Further research is imperative to devise effective strategies for translating phraseological units between these two languages.

Ключевые слова: фразеологические единицы, кыргызский язык, китайский язык, орнитонимы, пословицы и поговорки.

Keywords: phraseological units, ornithonyms, translation, Kyrgyz language, Chinese, proverbs.

Киришүү

Дүйнө өлкөлөрүнүн ортосундагы тыгыз өз ара аракеттенүүнүн заманбап шарттарында маданияттар аралык баарлашуунун, маданияттар диалогунун ролу өсүп, элдердин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн изилдөө, чет тилин гана сүйлөбөстөн, жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо маселеси көтөрүлүүдө. Ошону менен эле бирге үйрөнүп жаткан тилдин өлкөнүн маданий жактан аныкталган өзгөчөлүктөрүн билүү актуалдуу болууда. Үйрөнүп жаткан тилдин өзгөчөлүктөрүн таанууда жардамчы курал болуп фразеологизмдерди айтууга болот. Фразеологизмдер ар бир улуттук коомчулуктун тарыхы, каада-салты, маданияты жана жашоосу жөнүндө тилдик жана аймактык байлыктардын баа жеткис булагы болуп саналат. Бул бирдиктер кепке өзгөчө эмоционалдуулукту, экспрессивдүүлүктү сунгандыктан, оозеки кепте гана эмес, көркөм адабият тилинде, массалык маалымат каражаттарында да кеңири колдонулушу бекеринен эмес. Фразеологизмдердин негизги өзгөчөлүгү болуп айтылуучу ойду угуучуга (окурманга) элестүү, так жана таамай, көркөм кылып жеткирүүдө тилдик көркөм каражат катары кызмат аткарып, сүйлөө речине ар түрдүү түс берүүчү боёк катары колдонуу болуп саналат. Фразеологизмдерде басымдуу болуп элдин күнүмдүк жашоосунда көнүмүш болгон көрүнүштөр, дүйнө таанымы жана бир элдин дүйнөгө болгон мамилеси айкын чагылдырылат.

Методология

Аталган маселе боюнча кыргыз тил илиминде тилчилер өз изилдөөлөрүндө карашкан (Урпоева, 2018, б. 115-117; Аманбек кызы жана Бекмурзаева, 2023, б. 12-21).

Биз да макалабызда кытай тилиндеги жапайы канаттуулар катышкан фразеологизмдердеги жана кыргыз тилине которуу маселелерине токтолдук. Макаланы жазууда кытай тилиндеги фразеологизмдерди кыргыз тилине которуудагы жалпылыктар жана айырмачылыктарды көрсөткөнгө да аракеттендик. Фразеологизмдерди которууда алгач кытай тилинен кыргыз тилине сөзмө-сөз которулушу, андан соң кыргыз тилиндеги эквивалентин көрсөткөнгө аракеттендик. Жалпы эле салыштырма ыкмасы пайдаланылды.

Материалдар

1. 鸟尽弓藏 (*niǎo jìn gōng cáng*). Фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Куштар кырылгандан кийин жаанды саадакка сал” деп которулуп, “өткөн ишке өкүнбө”, “өз убактысында иш жасоо” деген маанини билдирет. “Кытай тарыхынын атасы” Сыма Цяндын “Шицзи” эмгегинде бул фразеологизмдин келип чыгышы тууралуу маалымат берилген. “Шицзиде” Кытайдагы “Жаз жана Күз” доорунун аягында Юэ жана Ву деген эки падышалыктын согушу тууралуу айтылат. Акыры б.э.ч. 472-жылы Юэ мамлекетинин падышасы Гоу Цзянь согуштан кеңешчилеринин жардамы менен Ву падышалыгын талкалайт. Гоу Цяндын эки даанышман кеңешчиси Фань Ли жана Вэнь Чжун деген ынак достор болгон. Жеништин урматына уюштурулган салтанатта Фань Ли катышпайт. Бир убакыттан кийин анын кийими Тайху көлүнүн жээгинен Фань Линин кийимдерин табышат. Кийим менен кошо кеңешчи кат жазып калтырат. Катта согушта жеңип чыкканга, Ву мамлекетин багындырганга жардам бергенин, эми анын жумушу бүткөнүн жазат. Фань Ли падыша Гоу Цяндын

сарайында таасирдүү адам болгонун жана бир күнү падышанын каарына каларын сезет. Ошондуктан ал өз кызматын таштап кетип калган. Көп өтпөй Вэнь Чжун да дарексиз бир кат алат. Катта мындай деп жазылат: “Куштар кырылгандан кийин жаанды саадакка салуу керек; коёндорго аңчылыктан кийин тайгандарды союп, этин бышырып жеп салышат; душман талкалангандан кийин кеңешчилерди өлтүрөт. Гоу Цзянь менен кара күндө чогуу болуу керек, бирок ал жеңишти бөлүшкүсү келбейт. Азыр андан качып кетпесең балээге кабыласың”. Вэнь Чжун катты досу Фань Ли жөнөткөнүн түшүнөт. Бирок досунун кеңешине кулак салбайт. Чындап эле көп өтпөй Вэнь Чжун Гоу Цзяндын каарына калып, өзүнө-өзү кылыч сайып өлөт. Ал эми Фань Ли аты Тао Чжугунь деп өзгөртүп, соодагер болуп карыганда көз жумат (Корнилов, 2010, б. 130). Жогорудагы мисалдан көрүнүп тургандай кытай фразеологизми кыргыз тилине сөзмө-сөз “Куштар кырылгандан кийин жаанды саадакка сал” деп которулуп, “ар ишти өз убактысында иш жасоо”, “ийгиликке жеткен адам ага жардам бергендерди унутуп (өлтүрүп) коет” деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизге кыргыз тилиндеги “Жоо кеткен соң кылычынды бокко чап” деген макал жакындап кетет деп ойлойбуз (КРС, 1985, б. 488).

2. 箭双雕 (*yǐjiàn shuāngdiāo*). Бул кытай тилиндеги фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Бир ок менен эки бүркүттү атуу” деп которулат. Бул фразеологизм алгач ирет тарыхый булактарда Түндүк жана Түштүк династиялар доорундагы окуяларды (б.э. 420-589 жж.) эскерген “Бэй-ши” эмгегинде кездешет. “Бэйшидеги” маалыматтарга ишенсек Түндүк Чжоу мамлекетинде Чжансунь Шэн аттуу аскер башчы жашаган имиш. Бул киши тажрыйбалуу аскер башчы эле эмес, көзгө атар мерген да болгон имиш. Күндөрдүн бир күнүндө мамлекеттин Сюань-ван аттуу падышасы ага Кытайдын түндүк аймактарында жашаган түрктөргө ханбийкени коштоп баруусун буюрат. Кытай ханбийкеси Шэту каганга аялдыкка (阿史那 摄图 – Ашина Шэту, түрк. Ышбара каган) берилген эле. Чжансунь Шэндин атак-даңкын уккан Шэту каган аны текшерүү үчүн аңчылыкка алып чыгат. Аңчылыкта каган асманда жем талашкан эки бүркүттү көрүп, Чжансунь Шэнге жаанын эки жебесин сунат. Чжансунь Шэн бир ок менен эле эки бүркүттү атып түшүрүп, экинчи жебени кайра каганга сунат. Ушул окуядан кийин кытай тилинде “бир кыймыл-аракет менен бир нече жыйынтыкка жетүүнү билдирген “Бир ок менен эки бүркүттү атуу” деп которулган фразеологизми пайда болот (Корнилов, 2010, б. 198).

Бул фразеологизм дүйнө элдеринин тилдик корунда кеңири кездешет. Анын ичинде кыргыз элинин макал-лакаптарында да кездешет. Бул фразеологизм “бир учурда эки маанилүү ишти аткаруу, бир учурда эки натыйжага жетишүү” дегенди билдирет. Фразеологизмдин кыргыз тилинде “Бир ок менен эки коенду атуу, эки коенду бир чаап алуу” деген түрлөрү кездешет. Жогоруда эскерилген эки элдин фразеологизми мааниси жагынан толугу менен туура келет. Ал эми формалык жагында азыраак айырма бар.

3. 凤生凤 (*fèng shēng fèng*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Феникстен¹ феникс туулат” деп которулат жана “апасы жакшынын кызы жакшы” же “бала атасын тартып калат” деген маанилерди билдирүү үчүн колдонулат.² Кыргыз тилинде

¹ Кытай мифологиясындагы ыйык куш. Дүйнө элдеринин көпчүлүгүндө кездешет. Кыргыздарда *зымырык куш*, орустарда *жар птица* деген ат менен белгилүү.

² <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E5%87%A4%E7%94%9F%E5%87%A4>

эң кеңири тараган эквиваленти катары “Аккан арыктан суу агат” деген макал кытай фразеологизмине мааниси жагынан эң жакын деп ойлойбуз (КРС, 1985, б. 73).

4. 鹤龄 (*hèlǐng*). Бул фразеологизм “турнанын жашы” деп которулуп, “көп жашоо, узун өмүр” деген мааниси билдирет. Кытай маданиятында турна асмандын, кудайлардын кабарчысы деген түшүнүк бар. Турна жакшылыктын, бакыттын, ишенимдүүлүктүн жана эркиндикке умтулуунун символу болуп эсептелет. Ошону менен бирге турна көп жашоонун, өлбөстүктүн, сактыктын жана коомдогу жогорку даражаны ээлөөнүн символу болуп саналат (Мифы народов мира, 1992, б. 503). Кытайларда турнага болгон урмат-сыйдын жогору болушун кунг-фу жоокердик согуш өнөрүндөгү негизги 5 жаныбарлар стилинин бири турна стили деп аталгандыгынан байкоого болот. Турна стили менен кошо кытай мушташ өнөрүндө *турна мектептери* да кездешкен. Бул мектептин өзгөчөлүгү шакирттерине кара күч менен эмес жеңилдик, ыргактуулук, ийилчээкти машыктырууга басым жасашкан.

Ал эми кыргыздарда кытай тилиндеги 鹤龄 (*hèlǐng*) фразеологизминин эквиваленти катары “**кузгундун жашы**” деген фразеологизмди айтууга болот (КРС, 1985, б. 427). Бул фразеологизмдин колдонулушун Төлөгөн Касымбековдун “Келкел” аттуу тарыхый романынан көрө алабыз. Романда: “Карасакал да аягын кере шилтей албады, кар аралаш тон кыртышты кырт эттирбей бүжүрөй басып, өзү маң болгондой элтейип, миң кубулган оюна: “*Бя, чын эле бул кемпирге да ажал келгенби?...*” деген келди. “*Бу жез кемпирдин жаны кол башиндай темир сандыкта, а темир сандык көк ирим көлдүн түбүнө катылган, өлбөс жаралган бу!*” деп, ич күйдүлүктөн ар жерде айтып, таратып, өз оюнан чыкканга: «*Чын эле ошондой го, болбосо **кузгундун жашын жашап**, деги бир эңкейейин деген түрү жок ко?!*” деп, өзү да ишенип, ындыны өчө түшчү эмес беле. Көңүлүнүн тереңинен кубануу, табалоо аралашып, ушул азыр: “*Бя, бул кемпирдин көзү өтсө жалгыз мунун балдарынын эмес, бүт баргы уругунун куту учпайбы, туусу жыгылбайбы, теңине тең боло албай салпайып сандан чыкпайбы?...*” деген күдүк санаа да башына тегеренип жатты. Тышында жакын тууган катары кайгырган кебете кийип, шөлбүрөп турду” (Касымбеков, 1990, б. 152).

Бул фразеологизмди жазуучу Төлөгөн Касымбеков активдүү колдонот. Аны жазуучунун “Сынган кылыч” аттуу тарыхый романынан байкоого болот. Романда: “*Алмамбет башын өзүнчө ийкеп, бирдемени ойлогонсун, эки ийнинен ашып оркоюп турган тизесине колун коюп, үргүлөп отургансын көзүн сүзүп, бир убакта: — Гм... Менин атым Алмамбет... **Кузгундун жашын жашадым...**—деди энтиге. — Бекназар, кулак салчы бери... Бекназар үн берди: — Кулагым сизде, кутманым...*” (Сынган кылыч, 1998, б. 417).

Кыргыз элинде кузгун көп жашайт деген ишенимин болгон. Кыргыздар дүйнөдө узун жашаган кузгун, анын себеби кузгун учкуч канаттуу эмеспи, талбай учат жана мүрөктүн суусун кайдан чыгарын билет экен. Ошондон ичет экен да миңге чыгат экен деген ишеним бар. Эл оозунда Чомотой дейген саятчы кузгунду мүрөктүн суусун ханга алып берип, ал ичкенден коркуп, баш тартканда мүрөктүн суусун арчанын түбүнө куюп койгон экен. Ошондуктан арча жайы-кышы жапжашыл бойдон турат экен деген уламыш кездешет.

5. 笨鸟先飞 (*bèniǎo xiānfēi*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “чабал чымчык эрте учат” деп которулуп жана “билбеген нерсени тажрыйбалуу болгондон кийин гана аткаруу зарылдыгын” же “бир ишти мыкты өздөштүрбөй туруп жасоо туура эмес”

деген маанилерди билдирүү үчүн колдонулат.³ Кыргыз тилинде бул фразеологизм өзгөрүүсүз колдонулат. Мисалы, кыргыз тилинде жогорудагы кытай фразеологизминин маанисин толук камтыган, ал эми формасы аз гана өзгөрүлгөн “Чабал өрдөк эрте учат” деген түрдө колдонулат.

6. 惊弓之鸟 (*jīng gōng zhī niǎo*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жаадан (жебеден) корккон чымчык бадалдын бутагынан да коркот” деп которулат. Бул фразеологизм кандайдыр бир окуядан кийин жалкып калган кишилерди сүрөттөөдө же кандайдыр бир нерседен коркуп калган адамдарды сүрөттөөдө колдонулат.

Бул фразеологизмдин келип чыгышы “Согушкан падышачылыктардын тактикасы” (Чжанго цэ) деп аталган эмгекте катталган. Уламыштар боюнча Вэй падышачылыгында жааны мсыкты аткан Гэн Лей деген көзгө атаар мерген жашаптыр. Бир жолу Гэн Лей жана Вэй мамлекетинин падышасы жаратылыш койнуна эс алганы чыгышыптыр. Асманда учуп жүргөн кушту көрүп Гэн Лей падышага: “Мага аңчылыкта олжолуу болуу жебинин кереги жок. Жаанын жибин керсем эле куш өзү аягыбызга кулап түшөт”, - дейт. Таң калган падыша ишенип ишенбей: “Чындап эле ошенте аласыңбы?”, - деп сурайт. Ошол маалда асманда жапайы каз учуп бараткан болот. Гэн Лей асманды карап, жаанын жибин керип чоюп коет. Чындап эле жапайы каз алар турган жерге “топ” этип кулап түшөт. “Сен көзгө атаар мерген экенсиң!”, - дейт таң калган падыша. Ошондо Гэн Лей мындай дейт: “Бул каз бир кезде жарадар болгон. Каздын оор учушунан жана аянычтуу каркылдаганынан анын жарааты айыга электигин байкадым. Жаанын жибинен чыкка добушту уккан каз дагы жарадар болдум деп ойлоп, жүрөгү жарылып кетти. Ошондуктан алдыбызга кулап түштү”, - дейт. Ошондон улам кытай тилинде 惊弓之鸟 (*jīng gōng zhī niǎo*) “жаадан (жебеден) корккон чымчык бадалдын бутагынан да коркот” деген сөз калыптыр (Корнилов, 2010, б. 100).

Бул фразеологизм дүйнө элдеринин тилдик корунда кеңири кездешкен учкул сөз болуп эсептелет. Анын ичинде кыргыз тилинде бул фразеологизмдин “Коркконго кош көрүнөт”, “Чегирткеден корккон эгин экпейт” жана “Сүткө оозу күйгөн айранды үйлөп ичет” деген эквиваленттери кездешет (Давлетбакова, 1997, б. 103; КРС, 1985, б. 355).

7. 螳螂捕蝉黄雀在后 (*tángláng bǔchán huángquè zàihòu*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жаа⁴ чегирткени кармаса, аркасынан таранчы учуп келет” деп которулат жана анын эки мааниси бар. Биринчи мааниси жаратылышта ар бир жандыкка андан да күчтүүсү жолугат деген түшүнүктү билдирсе, экинчи мааниси тез пайда көрүү үчүн анын артындагы жаман нерселерди байкабаган адамга карата колдонулат. Фразеологизмдин келип чыгышы “Шо юэнь” (Баяндар багы) аттуу чыгармада берилет. Чыгармада Ву мамлекетинин падышасы элди чогултуп, Чу мамлекетине кол салууну көздөрүн жар салып, ага каршы чыккандарды жазаларын айтат. Падышанын желдети өкүмдардын жарлыгына каршы сөз айткысы келип, бирок батына албайт. Желдет үч күн бою таңга маал падышанын багында чозмосу менен чымчыктарды аткылай баштайт. Анын кылыгын уккан падыша аны чакырып, анын кылыгынын себебин сурайт. Желдет падышага мынтип жооп берет: “Падышам, таңга маал бакта чырылдаган чегирткени көрдүм. Ал жалбырактардагы шүүдүрүмдү ичип жатыптыр. Чегиртке аркасындагы жааны байкаган жок. Жаа чегирткени кармап, аны жегиси

³ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E7%AC%A8%E9%B8%9F%E5%85%88%E9%A3%9E>

⁴ Кыргыз тилинде келин жүгүн же бешик термел деген түрлөрү да бар. Кургт-кумурскалар түркүмүнө кирген жаныбар.

келет. Бирок өзү да аны жегиси келген таранчыны байкабайт. Ал эми таранчы жааны жейм деп алаксып жатып, чозмочон мени байкаган жок. Бул макулуктун баары көз алдындагы олжону гана көрүп, аркасындагы коркунучту байкашкан жок”. Падыша желдеттин сөзүн угуп жаңылыштык кетиргенин түшүнүп, Чу мамлекетине кол салбай калган экен (Корнилов, 2010, б. 176). Кытай фразеологизминин кыргыз тилиндеги биринчи маанидеги эквиваленти катары “өзүндү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло” деген макалды айтууга болот. Көрүнүп тургандай фразеологизмдердин маанилери толугу менен дал келет. Андан сыркары кыргыз тилинде ушул эле мааниде колдонулган “Иттин кожоюну болсо, бөрүнүн кудайы бар” деген макалды айтууга болот (КРС, 1985, б. 420).

8. 水尽鹅飞 (*shuǐjìnéifēi*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине “суу (көл) кургады – каздар учуп кетишти” деп которулат. Бул фразеологизм “таш жалак болуу, куржалак калуу, түгөнүү” сыяктуу учурларды билдирүү үчүн колдонулат.⁵ Кытай фразеологизми кыргыз тилинде “жылан сыйпагандай” деген формада кездешет (Осмонова ж.б., 2001, б. 196). Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине толугу менен туура келет (Аманбек кызы жана Бекмурзаева, 2023, б. 19).

9. 鸦雀无声 (*yāquèwúshēng*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “карганын, таранчынын сайраганы угулбайт” деп которулуп жана “жымжырттык” же “айлана тыптынч” деген маанилерди билдирүү үчүн колдонулат.⁶ Себеби карга менен таранчы үн кубулжутуп сайрай алышпайт. Кыргыз тилинде аталган фразеологизм өзгөрүүсүз колдонулат. Мисалы, кыргыз тилинде жогорудагы кытай фразеологизминин маанисин толук камтыган, ал эми формасы аз гана өзгөрүлгөн “Как” эткен карга, “кук” эткен кузгун жок” деген түрү кездешет (Осмонова ж.б., 2001, б. 236).

10. 鹰视狼顾 (*yīngshì lánggù*). Аталган фразеологизм кыргыз тилине “карышкырды көргөн бүркүттөй жулунуу” деп которулат. Бул фразеологизм “ач көз”, “тойбос”, “сук” жана “жулунган” деген маанилерди билдирүүдө колдонулат.⁷ Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти табуу абдан кызык. Себеби, кыргыз тилинде да “ач көз, жулунган” деген маанини билдирген лакапта бүркүт кездешет. Кытай фразеологизмине өтө жакын маанидеги параллель катары кыргыздын “Шодокондун бүркүтүндөй жулунган” деген лакапты айтууга болот (Осмонова ж.б., 2001, б. 494). Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине толугу менен туура келет. Ал эми формалык жагында азыраак айырма бар.

11. 闲云孤鹤 (*xiányúngūhè*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “жапайы булуттар жана жалгыз турна” деп которулат.⁸ Аталган фразеологизм “эркиндик” же “эч кимге көз каранды болбоо” деген маанилерди билдирүү үчүн колдонулат. Кыргыз тилинде аталган фразеологизм өзгөрүүсүз колдонулат. Мисалы, кыргыз тилинде жогорудагы кытай фразеологизминин маанисин толук камтыган, ал эми формасы аз гана өзгөрүлгөн “Учкан куштай эркин” деген түрү колдонулат.

⁵ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%B0%B4%E5%B0%BD%E9%B9%85%E9%A3%9E>

⁶ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B8%A6%E9%9B%80%E6%97%A0%E5%A3%B0>

⁷ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%B0+%E8%A7%86+%E7%8B%BC+%E9%A1%BE>

⁸ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%97%B2%E4%BA%91%E5%AD%A4%E9%B9%A4>

12. 龟鹤 (*guīhè*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “турна жана таш бака” деп которулуп, узак жашоону билдирет. Бул фразеологизмдин 松鹤 (*sōnghè*) деген варианты да кездешип, “карагай жана турна” деп которулат жана өтмө мааниде узак жашоону түшүндүрөт.⁹ Кытай фразеологизмин кыргыз тилине которууда тилибиздеги *кузгундун жашы* деген фразеологизм толук маанисин ачып бере алат деп ойлойбуз (КРС, 1985, б. 427).

13. 断鹤续凫 (*duàn hè xù fú*). Бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “Турнанын бутун кесип, өрдөккө кийгизүү” деп которулат жана “туура келбөө, табигый эмес, жасалмалуулук” деген маанилерди билдирет. Аталган фразеологизм алгач ирет дао философиясынын таалимдеринин жыйнагы болгон “Чжуан-цзы” аттуу китепте кездешет. Китепте мындай делет: илгери бир киши буту узун турна менен буту кыска өрдөктү карап отуруп башына бир ой кылт эте түшөт. Бул киши турнанын бутун кесип, өрдөккө кийгизет. Бирок турна да, өрдөк да баса албай, ал тургай уча да албай калышат. Чжуан-цзы мындай дейт: “Эгер турнанын буту узун болсо – демек ушундай болушу зарыл. Эгер өрдөктүн буту кыска болсо анын кемчилиги эмес. Демек ушундай болушу керек болгон. Өрдөктүн бутун узартып же турнанын бутун кыскартса аларга эч кандай пайда алып келбейт” (Корнилов, 2010, б. 58). Мындай маанидеги учкул сөздөр кыргыз тилинде да кездешет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “Казга теңелип карганын буту сыныптыр” деген макал мааниси жагынан жакыныраак келет деп ойлойбуз.

14. 水过鸭背 (*shuǐ guò yā bèi*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “өрдөккө суу жукпайт” деп которулуп, “бардык кырдаалдан кутулуп чыгып кетүү”, “кыйынчылыкты жеңил эле жеңүү” деген маанилерди билдирет.¹⁰ Бул фразеологизмдин эквиваленти кыргыз тилинде да кездешет. Бул фразеологизмдин кыргыз тилиндеги эквиваленти катары “суудан кургак чыгуу” жана “суу жукпас” деген түрлөрүн айтууга болот (Осмонова ж.б, 2001, б. 422). Кытай жана кыргыз тилдериндеги жогорку фразеологизмдер мааниси жагынан бири-бирине толугу менен дал келет.

15. 鹅行鸭步 (*é xíng yā bù*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “каз-өрдөктөй басуу” деп которулат. Бул фразеологизм “басышы оор болуу”, “кыйналып басуу” деген маанилерди билдирет.¹¹ Кытайлардагы фразеологизмдин эквиваленти кыргыз элинин фразеологизмдеринде да кездешет. Фразеологизмдин кыргыз тилинде жаш бала жаңыдан басып баштаганда аны “каз-каз басуу” деп атаган түрү кездешет. Андан сырткары кыргыздар жаш бала жаңыдан басып баштаган учурду “каз туруу” же “каз-каз туруу” деп атап коюшкан (Осмонова ж.б, 2001, б. 234). Жогоруда эскерилген эки элдин фразеологизми мааниси жагынан толугу менен туура келет. Ал эми формалык жагында азыраак айырма бар.

16. 雞同鴨講 (*jī tóng yā jiǎng*). Кытай тилиндеги бул фразеологизм кыргыз тилине сөзмө-сөз “өрдөк тоок менен сүйлөшкөндөй” деп которулат. Бул фразеологизм “бири-бирин түшүнбөө, эки башка тилде сүйлөө” деген маанини билдирет.¹² Бул фразеологизм дүйнө

⁹ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%9D%BE%E9%B9%A4>

¹⁰ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%B0%B4%E8%BF%87%E9%B8%AD%E8%83%8C>

¹¹ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%85%E8%A1%8C%E9%B8%AD%E6%AD%A5>

¹² <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%9B%9E%E5%90%8C%E9%B4%A8%E8%AC%9B>

элдеринин тилдик корунда кеңири кездешет. Ал эми кыргыз тилинде “Бээ десе төө дейт” деген түрү кездешет (Осмонова, 2001, б. 126).

17. 鹤立鸡群 (*hèlì jīqún*). Бул кытай фразеологизми кыргыз тилине “Тооктордун арасында турган турнадай” деп которулуп, айлана-чөйрөдөгүлөрдөн өтө эле айырмаланып турган учурда пайдаланылат.¹³ Аталган фразеологизмдин кыргыз тилинде “төөлүк өйдө” деген эквивалентин айтууга болот (КРС, 1985, б. 89). Андан сырткары кыргыз тилинде башкалардан өзгөчөлөнүп турган, таанымал, даңктуу кишилерге карата “аттын кашкасындай” деген фразеологизм да колдонулат (Осмонова ж.б., 2001, б. 57).

18. 鹑居 (*chúnjū*). Бул кытай фразеологизм “бөдөнөдөй жашоо” деп которулуп, туруктуу үйү болбогон, жашаган жери жок адамга карата пайдаланылат.¹⁴ Кытай фразеологизми кыргыз тилинде эч өзгөрбөгөн формада кездешет. Алсак, кыргыз тилинде “Бөдөнөнүн үйү жок, кайда барса “бытпылдык” деген макал кездешип, үйү жок, барар жери жок, бейгам жүргөн адамга карата колдонулат (Давлетбакова, 1997, б. 51). Андан сырткары “күлү додо болбогон” деген фразеологизм да кытай тилиндегидей эле маанини билдирет (Осмонова ж.б., 2001, б. 337).

19. 鹤入鸦群 (*hú rù yāqún*). Бул фразеологизм “каргага тийген (кол салган) шумкардай” деп которулуп, бир ишти оңой эле аткаруу, душманды талкалоо деген маанилери кездешет.¹⁵ Аталган фразеологизмдин кыргыз тилинде бир аз башкача формасы кездешет. Тилибизде “ителги тийген таандай” же “койго тийген бөрүдөй” деген фразеологизмдер кытай тилиндегидей эле мааниге ээ (КРС, 1985, б. 233).

Жыйынтыктоо

Жогоруда берилген кытай тилиндеги жапайы канаттууларга байланыштуу фразеологизмдер, макал-лакаптар көптөгөн мисалдардын аз гана бөлүгү болуп саналат. Жогоруда мисалдар мындан ары да тереңдетилип изилдениши керек. Жыйынтыктап айтканда жапайы канаттууларга тиешелүү фразеологизмдерди кытай тилинен кыргыз тилине которуу эки тилдин тилдик жана маданий өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүүнү талап кылат. Каймана элементтерден жана улуттук өзгөчөлүктөрдөн келип чыккан суроолорго жооп берүүдө так жана маданиятка ылайыктуу которуу тил илим үчүн маанилүү. Жалпылап алган эки тилдин ортосундагы фразеологиялык бирдиктерди которуунун эффективдүү стратегияларын иштеп чыгуу үчүн мындан аркы изилдөөлөр зарыл.

Пайдаланылган адабияттар

Аманбек кызы, Н., & Бекмурзаева, А. (2023). “Кытай тилиндеги үй канаттууларына байланышкан фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 1(1), 12-21. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1\(1\)_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_2).

Корнилов, О.А. (2010). *Жемчужины китайской фразеологии*. Москва: КДУ.

¹³ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E7%BE%A4%E4%B8%80%E9%B9%A4>

¹⁴ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%91%E5%B1%85>

¹⁵ <https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%98%E5%85%A5%E9%B8%A6%E7%BE%A4>

Пословицы и поговорки кыргызского народа. (1997). Из собрания акад. К.К. Юдахина. Сост. Д. Давлетбакова. Бишкек: Илим.

Осмонова, Ж., Конкобаев, К., Жапаров, Ш. (2001). *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү.* Бишкек: КТМУ.

Урпоева, А.А. (2018). “Фразеологизмы, связанные с названиями животных в кыргызском и китайском языках”. *Вестник Бишкекского гуманитарного университета.* №4(46), 115-117.

Юдахин, К.К.(1985). *Киргизско-русский словарь.* В двух книгах. Около 40000 слов. Кн.1. А-К. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.

Юдахин, К.К. (1985). *Киргизско-русский словарь.* В двух книгах. Около 40000 слов. Кн.2. Л-Я. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.

Интернеттен алынган маалыматтар

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E5%87%A4%E7%94%9F%E5%87%A4>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E7%AC%A8%E9%B8%9F%E5%85%88%E9%A3%9E>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%B0%B4%E5%B0%BD%E9%B9%85%E9%A3%9E>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B8%A6%E9%9B%80%E6%97%A0%E5%A3%B0>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%B0+%E8%A7%86+%E7%8B%BC+%E9%A1%BE>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%97%B2%E4%BA%91%E5%AD%A4%E9%B9%A4>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%9D%BE%E9%B9%A4>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E6%B0%B4%E8%BF%87%E9%B8%AD%E8%83%8C>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%85%E8%A1%8C%E9%B8%AD%E6%AD%A5>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%9B%9E%E5%90%8C%E9%B4%A8%E8%AC%9B>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B8%A1%E7%BE%A4%E4%B8%80%E9%B9%A4>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%91%E5%B1%85>

<https://bkrs.info/slovo.php?ch=%E9%B9%98%E5%85%A5%E9%B8%A6%E7%BE%A4>

(интернеттен алынган маалыматтардын пайдалануу күнү: 15.06.2023).

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 11-22

УДК: 372. 882

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_2)

**МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА “ОРФОГРАФИЯ” БӨЛҮМҮНҮНӨ
ТИЕШЕЛҮҮ АЙРЫМ ТЕМАЛАРДЫ ОКУТУУДА КОЛДОНУЛУУЧУ УСУЛДУК
ЫКМАЛАР**

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ НЕКОТОРЫХ
ТЕМ, ПО РАЗДЕЛУ “ОРФОРГАФИЯ” НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ

METHODOLOGICAL TECHNIGUES USED IN TEACHING SOME TOPICS, IN THE
SECTION "SPELLING" IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS IN SCHOOLS

Давлатова Сара

Давлатова Сара

Davlatova Sara

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет
Associate Professor, Osh State University
davlatova1961@mail.ru

МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА “ОРФОГРАФИЯ” БӨЛҮМҮНҮНӨ ТИЕШЕЛҮҮ АЙРЫМ ТЕМАЛАРДЫ ОКУТУУДА КОЛДОНУЛУУЧУ УСУЛДУК ЫКМАЛАР

Аннотация

Мектептердеги кыргыз тили предметин окутууда окуучулардын сабаттуу жазуу компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу аркылуу окутуунун натыйжасына жетүүдө өбөлгө боло турган усулдук ыкмаларды колдонууга карата көрсөтмөлөрдү чагылдыруудагы орду менен макала актуалдуу мүнөзгө ээ. Макаланын изилдөө предмети - “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү болгон кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери: “Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери”, “Баш тамгалар менен жазуу жана сөздөрдү ташымалдоонун эрежелери” аталыштагы темалар жана аларды окутууда колдонулуучу усулдук ыкмалар. Иликтөөнүн максаты - аталган темаларды окутууда алгылыктуу окутуунун натыйжасына жетектей турган усулдук ыкмаларды колдонуу аркылуу окуучулардын сабаттуу жазуу көндүмдөрүн калыптандыруу. Изилдөө методу – педагогикалык эксперимент. Пайдаланылган усулдук ыкмалар окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрүн (окуп түшүнүү, угуп түшүнүү, сүйлөө жана жазуу) калыптандырууда, сабаттуулугун арттырууда алгылыктуу натыйжа берет. Жыйынтыгында окуучу сабаттуу жазуу, өз оюн логикалык жактан так сүйлөй билүү көндүмдөрүнө ээ болуп, билимин практикада максаттуу колдоно алат.

Ачкыч сөздөр: мектепте билим берүү, кыргыз тили сабагы, орфография, усулдук ыкмалар, педагогика.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ НЕКОТОРЫХ ТЕМ, ПО РАЗДЕЛУ “ОРФОГРАФИЯ” НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ

Аннотация

Статья актуальна тем, что здесь изложены рекомендации использования методических приемов способствующих достижению результатов обучения за счет формирования орфографической грамотности в письме учащихся при преподавании кыргызского языка в школах. Предмет исследования статьи - основные правила кыргызской орфографии: “Правила написания слов слитно, раздельно и через дефис”, “Правила написания заглавных букв и переноса слов” - тематика и методы обучения, относящиеся к разделу “Орфография”. Целью исследования является развитие грамотного письма у учащихся за счет использования методических приемов, которые формируют результаты обучения при преподавании упомянутых тем. Метод исследования - педагогический эксперимент. Используемые методические приемы несомненно влияют на формирование четырех видов речевой деятельности (понимание прочитанного, аудирование, говорение и письмо) и повышение грамотности. На основе этих результатов ученик сможет грамотно писать, логично и ясно излагать свои мысли и применять их на практике.

Ключевые слова: школьное образование, уроки кыргызского языка, орфография, методика преподавания, педагогика.

METHODOLOGICAL TECHNIQUES USED IN TEACHING SOME TOPICS, IN THE SECTION "SPELLING" IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS IN SCHOOLS

Abstract

This article deals with that it contains recommendation for the use of methodological techniques that contribute to the achievement of learning outcomes for the formation of orthography literacy in the writing of students for teaching the Kyrgyz languages in schools. The subject of the article is basic rules of Kyrgyz orthography: “Rules for orthography words together, separately and with a hyphen”, “Rules for writing capital letters and hyphenation” - topics and teaching methods related to the section “orthography”. The aim of the study is to develop literate writing of students through the using of methodological techniques that shape learning outcomes when teaching the above topics. The research method is a pedagogical experiment. This article proves that the methodological techniques used undoubtedly affect the formation of four types of speech activity (reading, listening, speaking and writing) and spelling vigilance. Based on these results, the student will be able to write competently, express his thoughts logically and clearly and apply them in practice.

Keywords: school education, Kyrgyz language lessons, spelling, teaching methods, pedagogy.

Киришүү

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан кабыл алынган “Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун стандартында” (5-9-класстар) эне тилди окутуунун максаты так коюлган: “Окуучуларды жазуу жана оозеки кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө эне тилиндеги кеп маданиятынын чен-өлчөмдөрүн туура сактоого, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү” (Кыргыз тили эне тили катары окутуунун предметтик стандарты (5- 9, 10-11-класстар), 2014, б. 4).

Демек, орто мектептерде кыргыз тилин окутууда окуучулар мамлекеттик тилде сабаттуу жазуу, оюн так, жеткиликтүү баяндоо үчүн билим, билгичтик, көндүмдөргө ээ болуусу зарыл. Бул натыйжаларга жетишүүдө кыргыз тилинин жазуу эрежелерин толук өздөштүрүүнүн мааниси зор. Орто мектептер үчүн түзүлгөн “Кыргыз тилинин программасында” камтылган кыргыз тил илиминин “Орфоэпия жана орфография” бөлүмүнө тиешелүү материалдарды өздөштүрүү аркылуу окуучу сабаттуу сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүнө ээ болот. Орфографиялык эрежелерди үйрөтүү, практикада колдоно билүүгө машыктыруу аркылуу сабаттуулук калыптандырылат. Академик Л.В.Щерба: “Орфографиянын эң негизги максаты жана анын өзгөчө баалуу касиети – элди сабаттуулукка үйрөтүү,”- деген (Абдимиталип кызы, 2021; Карасаев, 2015, б. 9).

“Сабаттуулук деген түшүнүккө, – деп жазат К.К.Сартбаев,– жазуу эрежеси боюнча туура жазуу гана жатпайт, ал түшүнүккө окуучулардын өз пикирин кат жүзүндө сабаттуу түрдө жазуу деген түшүнүк да жатат. Башкача айтканда, бул түшүнүккө речтик жалпы сабаттуулук да кирет. Мына ошондуктан орфография, биринчиден, грамматикага байланыштуу болсо, экинчиден, окуучулардын сөз өстүрүү жумушу менен да байланыштуу. Демек, окуучу орфографиянын материалдарын өздөштүрүү менен бирге, оозеки жана жазуу түрүндө да адабий тилди үйрөнүүгө тийиш. Эне тили мугалими орфографиянын материалдарын грамматиканын жана сөз өстүрүүнүн материалы менен тыгыз байланыштырып алып барганда гана окуучулардын сөз байлыгы өсөт” (Сартбаев, 1978, б. 198).

Кыргыз тили предметиндеги ар бир теманы өздөштүрүүдө окуучуларда кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү калыптандырылат: окуп түшүнүү, угуп түшүнүү, сүйлөө, жазуу. Натыйжада, сабаттуу жазуу, сүйлөө, өз оюн так түшүндүрө билүү көндүмдөрүнө ээ болушат.

Макаланын объектиси катары мектептердеги 6-класста өтүлүүчү “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү төмөнкү темалар алынды:

1. Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери;
2. Баш тамгалар менен жазуу жана сөздөрдү ташымалдоонун эрежелери (Кыргыз тилинин программасы, 2013, б. 15).

Иликтөөнүн максаты – аталган темаларды окутууда алгылыктуу окутуунун натыйжасына жетектей турган усулдук ыкмаларды практикалоо аркылуу окуучулардын сабаттуу жазуу көндүмдөрүн калыптандыруу.

Изилдөө педагогикалык байкоо, педагогикалык тажрыйбаны үйрөнүү методдору аркылуу жүргүзүлдү. Кыргыз тил илиминдеги “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү айрым темаларды окутууда алгылыктуу натыйжа бере турган интерактивдүү методдордон болгон

сынчыл ойломду өстүрүүчү стратегиялардын колдонулушу окуучулардын сабаттуулугун арттырууда маанилүү экендиги аныкталды. Интерактивдүү методдор – бул окуучулар ортосунда жана окуучулар менен мугалимдер ортосунда өз ара аракеттешүүнү талап кылган методдор.

Жогоруда көрсөтүлгөн темаларды окутууга карата колдонулуучу усулдук ыкмалардын сабаттуулукту калыптандырууда маанилүү натыйжа бере тургандыгы көрсөтүлдү. Берилген тапшырмаларга карата иш-аракеттерди аныктоодо жөнөкөйдөн татаалга карай деген принципти сактоо жана окуучулардын жаш өзгөчөлүгү эске алынды.

Кыргыз тили сабагында окуучулардын жаңы өтүлө турган теманы өздөштүрүүсүндө окуп түшүнүү, угуп түшүнүүсүн калыптандыруучу иш-аракеттер жана сүйлөө, жазуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү максатында машыгуу жумуштары жүргүзүлүүгө тийиш. Аны менен катар, теманы окуп же угуп түшүнүүдөн мурда жана кийинки иш-аракеттердин системалуу, максаттуу уюштурулушу билимди терең өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк жаратат.

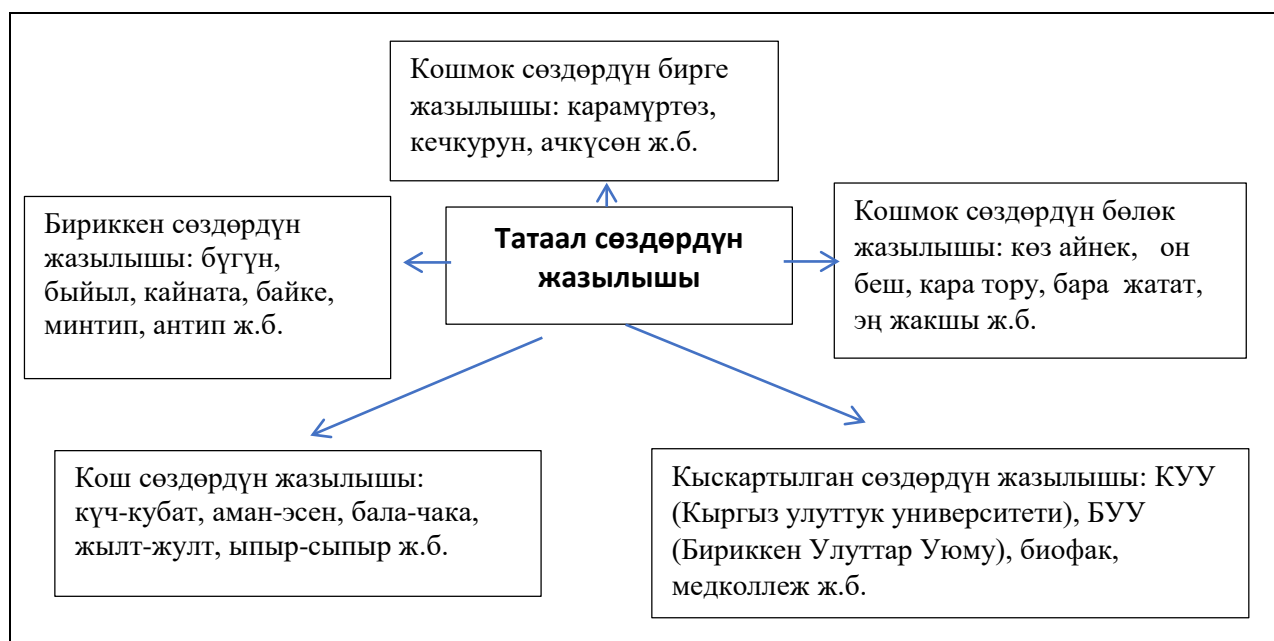
“Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери” (Кыргыз тилинин жазуу эрежелери, 2008, б. 16-17) деген теманы өтүүдө мугалим чакыруу максатында төмөнкүдөй суроолор менен кайрылат (угуп түшүнүүгө чейинки иш-аракет):

1. Кандай сөздөр татаал сөздөр деп аталат?
2. Татаал сөздөрдүн кандай түрлөрү бар?

Ошондой эле татаал сөздөрдүн жазылышы боюнча маалымат берүүдөн мурда окуучуларга сөздүк диктант жаздыруу аркылуу түшүнүктөрүн текшерип алууга болот: *бака жалбырак, аш казан, казан-аяк, эже-сиңди, улуу-кичүү, келип кетти*. Бул аракет жаңы өтүлө турган теманы өтүүдө татаал сөздөрдүн жазылышындагы кайсы эрежеге басым коюп түшүндүрүүнү аныктоого шарт түзөт. Андан кийин жаңы өтүлө турган тема мугалим тарабынан түшүндүрүлөт.

Төмөнкүдөй кластерди пайдаланса болот:

Таблица 1.

Андан соң бышыктоо максатында машыгуу жумуштары уюштурулат.

Ошондой эле “Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери” деген теманы окуучулар кеп ишмердүүлүгүнүн окуп түшүнүү иш-аракетин уюштуруунун негизинде өздөштүрсө да болот. Түшүнүүгө чейинки иш-аракетте татаал сөздөр жөнүндөгү түшүнүктөрү текшерилет. Андан кийин теманы түшүнүү үчүн аткарылуучу иш катары окуучуларга тапшырма берилет. Теманы түшүнүү *чынжыр* стратегиясынын негизинде аткарылат. Окуучулар беш топко бөлүнүшөт, аларга төмөнкүдөй маалыматтар камтылган текст таркатылат:

Бириккен сөздөр. Мурда татаал сөз катары колдонулган, бирок кийин биригип кеткен сөздөр бириккен сөздөр деп аталат: : каер, кайната, кайнене, ушинтип, байке, агайын, бүгүн, быйыл ж.б. Алардын мурдагы көрүнүшү төмөнкүдөй болгон: кайсы жер, кайын ата, кайын эне, ушундай этип, бай аке, ага-ини, бул күн, бул жыл ж.б.

Бириккен сөздөр бирге жазылат.

Кош сөздөр жуп-жубу менен айтылат. Алардын ортосуна дефис коюлуп жазылат. М.: ата-эне, эже-синди, чоң-кичине, жакшы-жаман, көйнөк-сөйнөк, бала-чака, уйгу-туйгу, илең-салаң ж.б. Эки бөлүгү тең маани берген кош сөздөр: ата-эне, эже-синди, чоң-кичине; бир бөлүгү маани берген кош сөздөр: бала-чака, көйнөк-сөйнөк; эки бөлүгү тең өз алдынча маани бербей, бирге айтылганда бир маанини түшүндүргөн кош сөздөр: ыпыр-сыпыр, илең-салаң, быкы-чыкы, аки-чүкү ж.б.

Кошмок сөздөр экиден ашуун сөздөн туруп, бир маанини түшүндүрөт. Алардын ар бир сөзү лексикалык мааниге ээ болот, ошондуктан бөлөк жазылат. Бирок биригип келгенде, татаал сөз катары колдонулуп, бир түшүнүктү берет. М.: бака жалбырак, көз айнек, кара тору, ак жуумал, бара жатат, сүйлөп олтурат, жыйырма беш, отуз алты ж.б. Келтирилген мисалдагы *жыйрыма* өзүнчө санды, *беш* өзүнчө санды түшүндүрөт, ал эми кошо айтылганда башка санды билдирет (жыйырма беш); *көз* деген сөз өзүнчө мааниге ээ, *айнек* деген сөз өзүнчө мааниге ээ, экөө бирге айтылганда, татаал сөз пайда болуп, *айнеги бар, көзгө тагылуучу буюмду* түшүндүрөт (*көз айнек*).

Кошмок сөздөр төмөнкүдөй учурларда бириктирилип жазылат:

Мурда эки сөз катары пайдаланылып, бирок кийин бир бөлүгү маанисин жоготуп койсо, андай кошмок сөздөр бирге жазылат: кечкурун, алмончок, Алайку, Мырзаке ж.б.

Эки бөлүгү тең маанисин жоготкон кошмок сөздөр бирге жазылат: асыресе (туурасы), тиригарак (чыйрак, тың), жексур (жагымсыз, жек көрүндү) ж.б.

Окуучулардын өз алдынча иштөөсүн активдештирүү үчүн окуучуларды “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” менен иштетүү да оң.

Кыскартылган сөздөр. Башкы тамгаларынан жана муундарынан кыскартылып айтылган сөздөр *кыскартылган* сөздөр деп аталат. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамга менен жазылат: КӨУ (Кыргыз-Өзбек университети), БУУ (Бириккен Улуттар Уюму) ж.б. Ал эми муундарынан кыскартылган сөздөр кичине тамга аркылуу бирге жазылат: филфак (филологиялык факультет), профком (профсоюздук комитет), ЖОЖ (жогорку окуу жайы) ж.б.

Чынжыр стратегиясы менен иштөө окуучулардын окуп түшүнүү, угуп түшүнүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырып, активдүүлүктөрүн жогорулатып, коммуникативдик байланышты түзүүсү үчүн өбөлгө болот. Топтун мүчөлөрү өздөрүнүн чыгармачылыгын көрсөтүү үчүн аракеттенишип, бөлүнгөн тапшырманы ар түрдүү жолдор менен түшүндүрүп берүүгө далалат жасашат. Бул стратегия менен иштөөдө бир топтун окуучуларынын башка топтун окуучуларына суроо берип, жооп алуусу да билимдин бекем болуусун шарттайт. Тактап айтканда, түшүнүктөрүн текшерүү максатында беш топтун окуучулары бири-бирине суроо беришет, алган жоопторун анализдешет.

Теманы бышыктоодо окуучулардын угуп түшүнүү, кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрүн текшерүү максатында тапшырмалар алмаштырылып берилет. Аталган топтун студенттери сөздөрдү жазышып, окуп беришет. Бул жумушту жагдайга карап, оозеки түрдө аткартууга да болот.

Мейли окуп түшүнүү, мейли угуп түшүнүү ишмердүүлүгү уюштурулбасын, аны менен катар, окуучулардын сүйлөө жана сабаттуу жазуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруучу иш-аракеттер көз жаздымда калтырылбоого тийиш. Тактап айтканда, ойду логикалык жактан байланыштуу, так баяндоо, сабаттуу жазуу көндүмдөрүн калыптандыруучу машыгуу жумуштары аткарылат.

Окуп түшүнүүдөн кийинки иш-аракет катары төмөнкүдөй машыгуу иштерин жүргүзүүгө болот.

1-тапшырма. Аралаш жазылган татаал сөздөрдү бөлүп жазгыла: *ушинтип, жылаңбаш, өгүнү, колмо-кол, бети-башы, ач көз, ак көңүл, ай балта, турфирма, жүгүрүп чык, түшүнүк кат, ЖК, кирди-чыкты, күмөн санады, саат-сабыр, күч-кубат, КР, мобу.*

Берилген сөздөрдү төмөнкү таблицкага бөлүп жазышат.

Таблица 2.

Кош сөздөр	Бириккен сөздөр	Кошмок сөздөр	Кыскартылган сөздөр

2-тапшырма. Берилген сөздөрдү катадан арылтып көчүргүлө (сөздөр туура эмес жазылган болот, аларды окуучулар тууралап көчүрүп жазышат): *туракжай, чач тарап, кайынэже, өчөл, балабакча, бетибашы, үйбүлө, ала була, рай кеңеш, оналты, ыркытыркы.*

Бири-биринин жазгандарын текшерешет, баалашат. Бул аракеттереден кийин туура жазылган үлгү көрсөтүлөт, каталарын оңдошот (турак жай, чачтарач, кайнеже, өч ал, ала-була, бала бакча, бети-башы, үй-бүлө, райкеңеш, он алты, ыркы-тыркы).

Түшүнүксүз сөздөрдүн маанилерин чечмелөөдө “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн” пайдаланышат.

3-тапшырма. Сөздөрдү бөлөк, бирге жазууга карата бештен мисал жазгыла. Окуучулар өз алдынча төмөнкү таблицкага мисалдарды жазышат.

Таблица 3.

<i>Курамындагы сөздөрү бөлөк</i>	<i>Бириктирилип жазылуучу татаал сөздөр</i>
<i>жазылуучу татаал сөздөр</i>	

Окуу жай,	Келатат,
-----------	----------

4-тапшырма. Насаат сөздөрдөн ката жазылган татаал сөздөрдү тап.

Насаат ар бир жаңга керек. Сууга акир чикир таштаба. Дасторконду баспа, кол сүлгү менен тизенди жаппа. Ата эне сыйлаган абийир табат. Адамды жаныбарлардан айырмалап турган – бул анын акыл эси. Айды этегиң менен жабалбайсың.

Жыйынтыктоо максатында орфографиялык мүнөт өткөрсө да болот.

Ошондой эле сабакты жыйынтыктоодо же үй тапшырмасын суроодо тесттик материалдарды пайдалануу да ыңгайлуу.

1. Бириккен сөздөрдүн тобун аныкта.

- а) түнүчүндө, кайнеже, минтип; в) асыресе, карамүртөз, кайнене;
 б) коңкарга, колкап, акиташ; г) үчэм, көзкараш, арабөк.

2. Туура жазылган кошмок сөздөрдүн тобун белгиле.

- а) алып келди, Аксуу, кара тору; в) ак жуумал, кол башчы, Тору-Айгыр;
 б) минтип, кош ооз, көз каранды; г) басма сөз, ак көңүл, Жети-Өгүз.

3. Жазылышы туура татаал сөздөрдү аныкта.

- а) Ала-Арча, көбүнесе, ошондой этип;
 б) үч ача, “Арча-Бешик” жатаканасы, тилкат;
 в) Ысык-Көл, ушинтип, бат-бат;
 г) “Соң-Көл” кафеси, ак жуумал, ташбака.

4. Кошмок сөз түрүндөгү татаал жер-суунун аттары кандайча жазылат?

- а) бардык сөздөрү баш тамга менен ортолоруна дефис коюлуп;
 б) бардык сөздөрү баш тамга менен ортолоруна дефис коюлбай;
 в) биринчи сөзү баш тамга менен, кийинкиси кичине тамга менен башталып;
 г) биринчи сөзү баш тамга, кийинкиси кичине тамга менен ортолоруна дефис коюлуп.

5. Туура жазылган кош сөздөрдүн тобун аныкта.

- а) катып-койду, барып жүрөт; в) эстеп-калды, карым-катнаш;
 б) келди-кетти, өйдө-төмөн; г) кап-сап, ак-жуумал.

6. Туура жазылган кыскартылган сөздүрдүн тобун белгиле.

- а) КНР, тур фирма; в) райком, Жк;
 б) КПСС, класском; г) филфак, КНРнын.

Окуучулардын *эсте сактап калуусун* бекемдөө жана кеп маданиятын өстүрүүдө татаал сөздөрдүн түрлөрүн пайдалануу аркылуу эркин темада текст жазуу, тексттер үстүндө иштөө, аларда катышкан татаал сөздөрдүн жазылышын түшүндүрүү сыяктуу тапшырмаларды аткартуу да маанилүү жана бул жумуштар билимди бекемдөө, көндүмдөрдү калыптандыруудагы пайдалуу иш-аракеттерден болуп саналат.

“Баш тамгалар менен жазуунун жана ташымалдоонун эрежелери” деген теманы өтүүдө түшүнүүгө чейинки иш-аракет катары окуучуларга төмөнкүдөй суроо берилип, жооптору доскада тизмеленет.

Кайсыл учурларда сөздөр баш тамга менен жазылат?

Окуучулардын болжолдуу жооптору: сүйлөмдүн биринчи сөзү, адам аттары, жаныбарлардын аттары, жер-сууларга энчилерип берилген аттар, китептердин аттары, мектептердин аттары, өлкөлөрдүн аттары ж.б.

Теманы сынчыл ойломдун ИНСЕРТ стратегиясы менен өтүү алгылыктуу натыйжа берет.

Эгер мугалим ИНСЕРТ стратегиясы менен сабак өткүсү келсе, талкуу кызыктуу өтүү үчүн көбүрөөк маалыматтуу текст тандашы керек (Эсенгулова жана Асекова, 2008, б. 71). Аталган стратегия менен иштөөдө текст таратылгандан кийин, андагы материалдарга анализ жүргүзүлүп, таблицанын төмөнкүдөй бөлүктөрүнө маалыматтар жазылат:

Таблица 4.

√- дал келет	+ жаңы маалымат	- карама-каршы ой	? сурагым келет

Окуучуларга төмөнкүдөй мазмундагы текст таркатылат.

Баш тамгалар менен жазуунун эрежелери

Сөздөр төмөнкү учурларда сөздөр баш тамга менен жазылат:

1. Сүйлөмдүн биринчи сөзү баш тамга менен жазылат.

М.: Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

2. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамга менен жазылат: АКШ (Америка Кошмо Штаттары), ИИМ (Ички иштер министрлиги) ж.б.

3. Энчилүү аттар баш тамга менен жазылат:

1. Адамдарга, жаныбарларга энчиленип берилген аттар баш тамга менен жазылат: Айкөкүл, Ташмырза, Кудайберди, Тайтору, Ташчайнар, Бөрүбасар ж.б. Адам, жаныбарлардын аттары канча сөздөн турса да, бириктирилип жазылат.

2. Жер-суулардын аттары баш тамга менен жазылат. Жөнөкөй сөз түрүндөгү жер-суу аттары: Ош, Баткен, Өзгөн, Кемин ж.б. Ал эми татаал (кошмок сөз тибиндеги) жер-суу аттары эки сөзү тең баш тамга менен жазылып, ортолоруна дефис коюлат: Отуз-Адыр, Кара-Суу, Ысык-Ата, Ак-Буура, Кара-Суу, Сары-Дөбө ж.б. Ал эми бир бөлүгү маанисин жоготкон же бир сөзүнүн мааниси күнүрттөнүп кеткен географиялык аттар бирге жазылат: Каракол, Мырзаке, Чаткал,

Башка тилдерден кабыл алынган жер-суу аттары ошол тилдин орфографиялык эрежесине ылайык жазылат: Батыш Европа, Санкт-Петербург, Нью-Йорк, Кривой Рог, Түштүк Америка ж.б.

Эскертүү: түндүк, түштүк, батыш, чыгыш деген сөздөр жалпы ат катары берилсе, кичине тамга менен жазылат: Өзбекстандын чыгышы, Оштун батыш тарабы ж.б.

3. Астрономиялык аттардын бардык сөздөрү баш тамга менен жазылат: Жети Каракчы, Алтын Казык, Жети Аркар, Чоң Жетиген, Жер, Марс, Юпитер ж.б.

4. Орден, медалдардын аттары татаал сөз болсо, биринчи сөзү баш тамга менен, калгандары жана орден, медаль деген сөздөр кичине тамга менен жазылат: Манас ордени, Акшумкар ордени, Баатыр эне ордени, Эне даңкы медалы ж.б.

5. Мамлекет, мамлекеттик жогорку органдардын бардык сөздөрү баш тамга менен жазылат: Кыргыз Республикасы, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту, Кытай Эл Республикасы ж.б.

6. Тарыхый окуя, майрамдардын аттарынын биринчи сөзү баш тамга менен жазылат: Жаңы жыл майрамы, Брест тынчтыгы, Басма сөз күнү, Орозо айт, Курман айт ж.б.

Эскертүү: майрамдардын аттары сан менен башталса, төмөнкүдөй жазылат: 1-Май, 9-Май ж.б.

7. Мамлекет жана мамлекеттик эмес мекеме, ишкана, коом, фонд, уюмдардын аталыштарынын биринчи сөзү гана баш тамга менен, калгандары кичине тамга менен жазылат: Саламаттык сактоо министрлиги, Майып балдарды колдоо фонду, Туризм жана спорт боюнча агенттиги, Эл аралык коомдук илимдер академиясы ж.б.

8. Завод, фабрикалардын, кафе, мейманкана, спорттук уюм, дүкөн, аянттардын, гүлбактардын, мекемелердин энчилүү аттары тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат: “Жеңиш” аянты, “Эркиндик” гүлбагы, “Баястан” кафеси, “Кагаз ресурстары” басмаканасы ж.б.

9. Мифологиялык энчилүү аттардын биринчиси баш тамга менен жазылат: Теңир ата (бүткүл жаратылыштын, тиричиликтин колдоочусу), Ойсул ата (төөнүн пири), Жел кайып (шамалдын пири), Дөөтү ата (устанын колдоочусу) ж.б.

10. Уруу, уруктардын аттары кичине тамга менен, канча сөздөн болсо да, окулушуна карай бириктирилип жазылат: сарбагыш, каракытай, тагайберди, мөөжөй, тейит, кызылаяк, сару ж.б.

11. Адабият, сүрөт, музыка ж.б. өнөр чыгармаларынын, гезити-журнал, китептердин аттары тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат: “Тоо арасында” романы, “Тоолор кулаганда” романы, “Сынган бугу” күүсү, “Ош шамы” гезити, “Узак жол” повести ж.б.

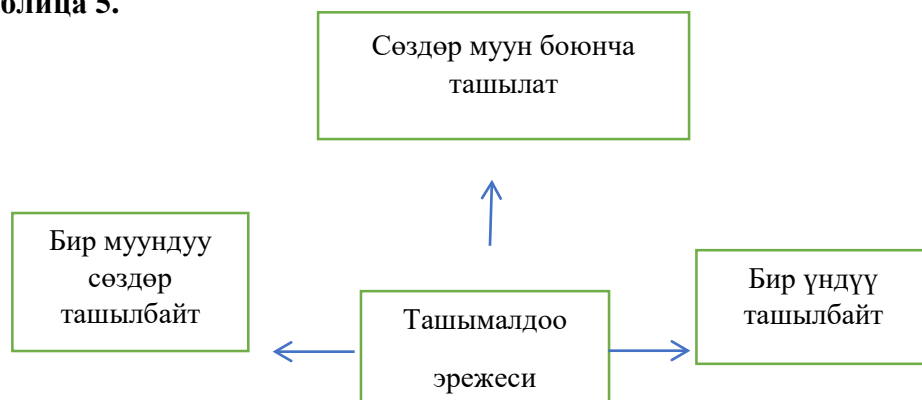
12. Эгерде көркөм чыгармалар анын каармандарынын аттарынан аталып, кош сөзктары айтылса, алар тырмакчага алынып, ортолоруна сызыкча коюлуп, баш тамга менен жазылат: “Жаныш – Байыш”, “Саринжи-Бөкөй” эпостору, “Козу көрпөш - Баян сулуу” чыгармасы ж.б.

Окуучулар текстти окуу менен катар, тизмедеги жана тексттеги дал келген маалыматтарды ИНСЕРТ стратегиясындагы “дал келет” бөлүмүнө, ал эми тексттеги ойго карама-каршы келген маалыматты “карама-каршы ой” деген бөлүккө, жаңы өздөштүргөн маалыматтарды “жаңы маалымат” деген бөлүккө жазышат, кандайдыр бир суроолору болсо, “сурагым келет” бөлүмүнө жазып коюшат. Мындай анализдөө, салыштыруу иш-аракеттерин аткартуу окуучулардын ой жүгүртүүсүн, өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Акырында окуучулар менен бирдикте таблицадагы толтурулган маалыматтар анализденет жана “сурагым келет” бөлүмүндөгү суроолор чечмеленет.

“Ташымал” деген теманы (Кыргыз тилинин жазуу эрежелери, 2008, б. 24-25) өтүүдө окуучулар менен бирдикте ташымалдоонун зарылчылыгы тууралуу суроо-жооп уюштурулат. Окуп түшүнүүгө чейинки иш-аракет катары окуучулар менен бирге доскада кластер түзүлөт. Бул аркылуу окуучу жаңы теманы түшүнүүгө багыт алат.

Таблица 5.

Сөздөрдү ташымалдоодо төмөнкүдөй эрежелер эске алынат:

1. Сөздөр муун боюнча ташымалданат: деп-тер, ке-лүү, көч-мөн-дөр, би-рим-дик ж.б.
2. Созулма үндүүлөр бир саптан экинчи сапка ажыратылып ташылбайт: кала-аны эмес, калаа-ны, адилеттү-үлүк эмес, адилеттүү-лүк, ма-анилүү эмес, маа-нилүү, баа-ры ж.б.
3. Бир муундуу сөздөр ташымалданбайт: кат, бет, ат, күч, таш ж.б.
4. Сөздөгү биринчи муун бир үндүүдөн турса, биринчи сапта калтырылбайт (уят, ага, өтө, алым ж.б.) жана акыркы муун бир тамгадан турса (йоттошкон тамга болсо), экинчи сапка ташылбайт (экскурсия, тая, кыя, акырая, сая ж.б)
5. Ичкертүү (**ь**), ажыратуу (**ъ**) белгилери өзүнөн мурда келген үнсүз тыбыштан бөлүнүп ташылбайт: пал-ьто, ал-ьманах, ал-ьфа, об-ьект, суб-ьект, под-ьезд болуп ташылбайт, паль-то, аль-манах, аль-фа, объ-ект, субъ-ект, подь-езд түрүндө ташылат.
6. Үндүү тыбыштардын ортосунда келген эки окшош үнсүз тыбыштар бирге ташылбастан, ажыратылып ташылат: бак-кан, төк-көн, кабат-туу, адилет-түү, сынак-ка, дарак-ка, бут-ту, тыт-ты, өтүк-кө ж.б.
7. Башкы тамгаларынан кыскартылып алынган сөздөр бир саптан экинчи сапка ташымалданбайт: СССР, КТР, ЖК ж.б. Ал эми муундарынан кыскартылып алынган сөздөрдү ташымалдоого болот: фил-фак, проф-ком, теле-ком ж.б.
8. Эгерде адам аты жана атасынын аты кыскартылып берилсе, биринчи сапта калтырылып, фамилиясы экинчи сапка ташылбайт же, тескерисинче, фамилиясы биринчи сапта жазылып, кыскартылып алынган аты жана атасынын аты экинчи сапка ташылбайт: Ч.Т.Айтматов, С.И.Ибрагимов, И.Р.Раззаков ж.б.
9. Цифрадан кийин келген км, дм, м, см, т, ц, кг, г сыяктуу кыскартылган сөздөр өзүнчө бөлүнүп ташылбайт, мурунку цифралар менен чогуу бир жерде жазылат: 30 км, 50 дм, 75 см; 125 т, 66 ц, 18 кг ж.б.

Сөздөрдү ташымалдоо эрежесин түшүндүрүүдө Т схемасын колдонууга болот. Текст таркатылат (окуучулар эки тайпачага бөлүнөт). Биринчи топтогулар ташымалдоого мүмкүн учурларды тизмелешет, экинчи топтогулар ташымалдоого мүмкүн болбогон учурларды тизмелешет жана түшүнүктөрүн презентациялашат.

Таблица 6.

<i>Ташымалдоого болот</i>	<i>Ташымалдоого болбойт</i>
1. Сөздөр муун боюнча ташымалданат: <i>тоо-лордо, ай-ты-луу-чу, жар-дам-га ж.б.</i>	1.Муун бир тамгадан турса, биринчи сапта калтырылбайт же экинчи сапка ташылбайт: <i>эже (э-же эмес), окуя (о-ку-я эмес) ж.б.</i>
2.Үндүү тыбыштардын ортосунда келген эки окшош үнсүз бөлүнүп ташылат: <i>кат-ты, ак-ка, бат-ты, ук-кулуктуу ж.б.</i>	2.Бир муундуу сөздөр ташымалданбайт: <i>бат, сат, бар, коон, тап ж.б.</i>
3. ь, ь белгилери өзүнөн мурдагы муунда калтырылып ташылат: <i>паль-то, аль-манах, альфа, объ-ект, субь-ект, подь-езд ж.б.</i>	3.Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр ташылбайт: МУ, КУУ, ГЭС.
4. <i>Муундарынан кыскартылган сөздөр ташымалданат:</i> фил-фак, проф-ком, теле-ком ж.б.	4.Кишилердин кыскартылып алынган ысымдары, атасынын аты фамилиядан бөлүнүп ташылбайт: <i>Т.С.Маразыков (Т.С. биринчи сапта калтырылбайт) ж.б.</i>
	5. <i>см, дм, кг, г, т</i> сыяктуу кыскартуулар сандардан бөлүнүп ташылбайт, чогуу бир сапта жазылат: <i>10 кг, 5 ц, 55 т ж.б.</i>
	6. Созулма үндүүлөр бөлүнүп ташылбайт: <i>ашууга, ке-лүү-гө, ак куу-ну ж.б.</i>

Окуучулардын кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнө, активдүүлүнө жараша мугалим тарабынан түшүндүрсө да болот же чынжыр стратегиясынын жардамы менен иштесе да болот.

Бышыктоодо төмөнкүдөй көнүгүү жумуштары аткарылат:

1-тапшырма. Бир сөздөн турган энчилүү аттарды жаз (5).

Үлгү: Батма, Өзгөн ж.б.

2-тапшырма. Бардык сөздөрү баш тамга менен жазылган татаал энчилүү аттардан бешти жазгыла. Үлгү: Жети Каракчы, Орто Азия ж.б.

3-тапшырма. Экиден ашуун сөздөн турган, ортолоруна дефис коюлуп жазылган энчилүү аттардан 10ду жаз. Үлгү: Ак-Суу, Кичи-Ак-Жол ж.б.

4-тапшырма. Биринчи сөзү гана баш тамга менен жазылган энчилүү аттардан бешти жазгыла. Үлгү: Билим берүү жана илим министрлиги ж.б.

5-тапшырма: Тырмакчага алынып жазылган энчилүү аттардан бешти жазгыла. Үлгү: “Эламан” кийим тигүү фабрикасы, “Ынтымак” ашканасы ж.б.

6-тапшырма. Төмөнкү сөздөрдү ташымалдоого ылайыктап, муунга бөлүп жазгыла: экскурсия, канаттуу, ата, коюу, тая, экен, кабаттар, карууга.

7-тапшырма. Ташымалдоодон кеткен каталарды оңдоп көчүргүлө.

О-юн-дан о-мурт-ка сы-нат. Са-йма са-я ал-баг-ан ий-не та-нда-йт, сап-тай ал-ба-ган учук тан-да-йт. А-та-э-не-нди сы-йла-саң, өз ба-лаң-дан жак-шы-лык көр-өсүң. А-рам өз кө-мө-чүн-ө күл тарт-ат. А-дам-ды ки-йими-нен таа-ныб-айт, иш-инен таа-ны-йт.

Машыгуу жумуштарын аткарууда окуучулар “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүнөн” пайдаланышат. Сөздүк менен иштей билүү – бул окуучулардын сабаттуулугун калыптандыруудагы ачкычтардын бири.

Макаладагы “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү болгон темаларды окутууга карата сунушталган усулдук ыкмаларды колдонуу аркылуу төмөнкүдөй натыйжаларга жетишүүгө болот:

- максаттуу уюштурулган окуп, угуп түшүнүүгө чейинки, түшүнүү учурундагы, түшүнүүдөн кийинки иш-аракеттер окуучулардын билимди системалуу өздөштүрүүсүн шарттайт;
- анализ жүргүзө билүүгө багыттаган сынчыл ойломду өстүрүүчү стратегиялар(кластер, синквейн, инсерт, Т схемасы ж.б.) окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрөт, активдүүлүгүн жогорулатат, оюн байланыштуу түзө билүү жөндөмдүүлүгүн калыптандырат;
- ар түрдүү мазмундагы тапшырмаларды аткаруу аркылуу окуучулар сабаттуу жазуу көндүмдөрүнө ээ болот;
- орфографиялык сөздүк менен иштей алат;
- окуучулар орфографиялык эрежелер боюнча бекем билимге ээ болуп, аларды практикада максаттуу пайдаланууга жетишишет.

Макалада сунуш кылынган усулдук ыкмаларды мектептердеги кыргыз тили предметин окутууда колдонуу алгылыктуу натыйжаларды бере алат деген ишенич бар.

Адабияттар

Абдимиталип кызы Н. (2021). Кыргыз тили сабагында окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүүнүн мааниси. *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 3, No. 4, сс. 5-12. EDN: EEBLNN.

Карасаев, Х.К. (2015). Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Бишкек: Бийиктик плюс.

Кыргыз тили эне тили катары окутуунун предметтик стандарты (5-9, 10-11-класстар). (2014). Түзгөндөр: Рысбаев С., Чыманов Ж., Акматов К., Оморова А. жана Джусупбекова Н. Бишкек.

Кыргыз тилинин программасы. (2013). Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11 класстары үчүн. Бишкек.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (2008). Бишкек: КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

Сартбаев, К.К. (1978). *Кыргыз тилин окутуунун методикасы*. Фрунзе: Мектеп.

Стиль, Женни, Мередис, Керт, Темпл, Чарльс. (1998). *Сынчыл ойломдун өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн методдор*. 2-колдонмо. Бишкек: “Сорос-Кыргызстан”.

Эсенгулова, М.М., жана Асекова, Ж. (2008). Мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү ... (“Окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү” методикасынын теориясы жана практикалык тажрыйбасы). Бишкек.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 23-29

УДК: 894.341

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_3)

**Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КӨРКӨМДҮК АКСИОЛОГИЯЛЫК
МАЗМУНУ**

ХУДОЖЕСТВЕННО-АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч.
АЙТМАТОВА

ARTISTIC-AXIOLOGICAL CONTENT OF CH. АУТМАТОВ'S WORKS

Кошалы кызы Бекзада

Кошалы кызы Бекзада

Koshaly kyzy Bekzada

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master, Osh State University

bekzada_koshaly@gmail.com

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КӨРКӨМДҮК АКСИОЛОГИЯЛЫК МАЗМУНУ

Аннотация

Адамзаттын көп кылымдык көркөм-эстетикалык тажрыйбасында анын чыгармачыл өкүлдөрү тарабынан нечендеген көөнөргүс көркөм дөөлөттөр жаратылып, кийинки муундарга өлбөс-өчпөс таберик катары калтырылган. Аларды аксиологиялык өңүттө изилдеп, дөөлөттүк табиятын, маани-мазмунун ачуу азыркы адабият таануунун алдында турган кечиктирилгис милдеттерден болуп саналат. Биз макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларына карата мына ушул ыңгайда адабият таануучулук изилдөө жүргүзүүгө аракеттендик. Кыргыз адабиятынын кыртышында өнүгүп, кийин дүйнөлүк адабияттын аренасына чыккан Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы жалпы адамзаттык баалуулуктарды, көркөм дөөлөттөрдү аксиологиялык аспектиде иликтөө – учур талабы, макаланын актуалдуулугу ушунда.

Ачкыч сөздөр: кыргыз адабияты, Чынгыз Айтматов, аксиология, философиялык ойлор, көркөм сөз каражаттары, жазуучунун чеберчилиги.

ХУДОЖЕСТВЕННО-АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч. АЙТМАТОВА

ARTISTIC-AXIOLOGICAL CONTENT OF CH. AITMATOV'S WORKS

Аннотация

За многовековой художественно-эстетический опыт человечества его творческие представители создали бесчисленное множество художественных шедевров, оставленных как бессмертный дар будущим поколениям. Их изучение с аксиологической точки зрения, раскрытие их природы и значения является одной из актуальных задач, стоящих перед современным литературоведением. В данной статье мы попытались провести литературоведческое исследование творчества Ч. Айтматова. Аксиологическое исследование общегуманистических ценностей и художественных ценностей в творчестве Ч. Айтматова, сложившихся на почве кыргызской литературы и позднее вышедших на арену мировой литературы, является потребностью настоящего времени, и в этом состоит актуальность статьи.

Abstract

Over the centuries of artistic and aesthetic experience of mankind, its creative representatives have created countless artistic masterpieces, left as an immortal gift to future generations. Their study from an axiological point of view, revealing their nature and meaning is one of the urgent tasks facing modern literary criticism. In this article we tried to conduct a literary study of the work of Ch. Aitmatov. An axiological study of general humanistic values and artistic values in the works of Ch. Aitmatov, which developed on the basis of Kyrgyz literature and later entered the arena of world literature, is the need of the present time, and this is the relevance of the article.

Ключевые слова: кыргызская литература, Чингиз Айтматов, аксиология, философская мысль, средства художественной выразительности, писательское мастерство.

Keywords: Kyrgyz literature, Chingiz Aitmatov, axiology, philosophical thought, means of artistic expression, writing skills.

Киришүү

Макаланын максаты – замандын залкар жазуучусу Ч.Айтматовдун чыгармаларын аксиологиялык жагдайда иликтөөгө алуу, кыргыз элинин аксиологиялык таанымына байланышта кароо. Буга ылайык төмөнкү милдеттерди алдыга коюлду:

1. Адабияттык аксиологиянын теориялык-методологиялык өбөлгөлөрүн иликтөө, көркөм дөөлөт түшүнүктөрүнүн илимий-теориялык негиздерин аныктоо;
2. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыз элинин аксиологиялык таанымына мүнөздөмө берүү;
3. Жазуучунун көркөм дөөлөттөргө карата көз караштарын белгилөө;
4. Кыргыз адабиятчыларынын Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм дөөлөт маселелерине карата пикирлерин талдоого алуу жана прозасынын тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык маани-мазмунуна айрым талдоо жүргүзүү.

Иштин теориялык-методикалык негиздерине келсек, адабият таануу илиминин Асаналиев К., Садыков А., Эркебаев А., Жантаев А. сыяктуу кыргыз адабиятчы-сынчыларынын эмгектеринде айтылган жалпы кыргыз адабияты жана андагы аксиология жөнүндөгү омоктуу ой-жүгүртүүлөр, талдоолор жана бүтүмдөр макаланын жазылышына белгилүү өлчөмдө теориялык-методологиялык таяныч болду.

Негизги бөлүм

Кыргыз профессионал жазма адабиятындагы көркөм дөөлөттөрдү аксиологиялык аныктоодо жазуучулардын чыгармаларына токтолууга туура келет. Аксиология (грекче *axia* – баалуулук жана *logos* – окуу) – баалуулуктар жөнүндө окуу болуп андагы негизги нерсе – баалуулук жөнүндөгү түшүнүк. Баалуулук этикалык, эстетикалык, диний, укуктук, саясий, экономикалык ж.б. болуп бөлүнөт (Литературный энциклопедический словарь, 1987, б. 52). Баалуулуктардын табияты, алардын реалдуу турмуштагы орду жана баалуулуктар дүйнөсүнүн түзүлүш курамы тууралуу философиялык окуу, ар кыл баалуулуктардын маданий жана социалдык факторлору, адам топтору менен байланышы жөнүндөгү илим. Ал башка философиялык, ошондой эле өзүнчө илимий дисциплиналардын баалуулуктук аспектерин, ал эми кыйла кеңири мааниде – социалдык, көркөм жана диний практиканын бүткүл спектрин, жалпы адамзат цивилизациясы менен маданиятын иликтөөнү да камтыйт (Новая философская энциклопедия, 2010, б. 62).

Ошентип аксиологиянын адам турмушунун ажырагыс бир бөлүгүн түзгөн материалдык жана руханий туундуларды да изилдөөгө мүмкүнчүлүгү жетиштүү. Анын методологиясын илимдин түрдүү тармактарында, мисалы, адабият таанууда ыктуу пайдалануу жакшы натыйжаларды берет. Дөөлөттөр дүйнөсүндө болсо, көркөм дөөлөттөр да маанилүү коомдук-маданий, көркөм-эстетикалык орунду ээлешет. Биз макалада улуу калемгер Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында карап жаткан көркөм дөөлөттөрдүн тутумунда акын-жазуучулар жараткан прозалык, поэтикалык үлгүлөр да башкы саптарда турат. Ошентип, аксиология адам баласынын көркөм тажрыйбасын, маданий турмушун, жалпы эле маданиятын да иликтөө узуйпасын өзүнө ала алат. Көркөм тажрыйбанын ичинде адабият, көркөм-адабий туундулар да жатаары өзүнөн өзү түшүнүктүү.

Жалпылап айтканда, рухий же көркөм дөөлөттөргө карата ойчулдардын пикирлеринде белгилүү бир үндөштүк орун алган, көркөм нарктарга коюлуучу талаптар эзелтен адилетүүлүктүн, кооздук менен жакшылыктын орун алышына негизделип келген. Аксиология илимий тармак катары XX кылымда гана чындап түптөлсө да, адам баласы эзелтен бери эле өз колунан бүткөн көркөм чыгармаларга дөөлөттүк мамиле жасап келген. Мына ушул фактыны билүү учурда кыргыз адабият таануусунда аксиологиялык пландагы изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл экендигин тастыктайт. Ал эми кыргыз адабиятынын кыртышында өнүгүп кийин дүйнөлүк адабияттын аренасына чыккан Ч.Айтматовдун чыгармаларын аксиологиялык иликтөө учур талабы болуп турат (Алиева, 2020; Осеева, 2020, б. 154).

Баалуулук – бул адамдардын сезимдери баарынан жогору туруучу жана ага умтулууга, абай салууга, сыйлап, таанып, урматтап мамиле кылууга болуучу нерсе, ал адам, социалдык топ жана жалпысынан алганда коом үчүн айлана-чөйрөдөгү объектинин (жаратылыш, коомдук турмуштун кубулуштарында кездешүүчү жакшылык жана кара санатайлык, сылыктык жана оройлук, сулуулук жана көрксүздүк ж.б.) оң жана терс мааниси (Борбугулов, 1995, б. 292).

Жогорудагылардан байкалгандай, дөөлөттөрдү адам баалайт жана ажырымдайт. Ошентип, «баалуулук» түшүнүгү келер чакта да, учур чакта да, өткөн чакта да орун алат жана жашоо кечирет. Чынында Ч.Айтматовдун чыгармаларында каармандардын тиричилигинде, жан дүйнөсүндө ушул аталган үч чак терең байланышкан учурлар арбын кездешет. Бул бардык доорлордогу көркөм-эстетикалык туундуларга бирдей мүнөздүү. Кайсыл гана мезгилдин болбосун көркөм-адабий чыгармасында ошол өз доорунун руханий-материалдык, моралдык-этикалык дөөлөттөрү чагылтылат. Ар бир адамдын турмуштагы дөөлөттүк багыт алуусу ар башка. Жөнөкөй мисал келтирсек, бирөөлөр – байлыкты, бийликти карай умтулат, башкалар – карапайым жашоо кечирет. Айрымдар табиятынан боорукер, кээ бирөө болсо таш боор. Так ушул адамдын дөөлөттүк багыт алуусу адабий чыгармада да сөзсүз чагылат. Ошол себептен көркөм чыгармаларда бири бирине карама-каршы каармандар кездешет. Мисалы, “Кылым карытар бир күндөгү” Эдигей-Сабитжан, “Гүлсараттагы” Танабай-Кочкорбаев ж.б. Дөөлөттүк багыт же ориентир – бул адамдын дүйнөгө болгон мамилесин жана анын ишмердүүлүгүнүн мотивдерин жөнгө салган руханий кубулуш. Жазуучунун кыргыз элинин аксиологиялык таанымына мүнөздөмө берүүсү көркөм чыгармада персонаждар мына ошол өз улутунун баалуулуктарына жараша түзүлгөнүнөн жана ачылганынан байкалат. Ошондой эле ар бир адамдын өзүнө тийиштүү мүнөздөрү, сапаттары болот. Бир адам ылгый жаман мүнөздөргө, ал эми башкасы жалаң жакшы мүнөздөргө ээ болбойт. Кандай гана адамда болбосун жакшы-жаман касиет-сапаттар аралаша жашайт. Чыгаан калемгерлер дал ушуну туура аңдап, өз персонаждарын түрдүү, карама-каршы сапаттарга эгедер кылышат. Бул айтылгандар персонаж түшүнүгү олуттуу аксиологиялык мазмунга ээ экенин кабарлап турат (Темиркулова и др. 2021, 532).

Көркөм адабияттын адамдын руханий турмушунан орун алганына нечен кылым болду. Бирок анда дамамат чагылтылуучу түбөлүк темалар алиге чейин жашап келет. Мисалы, кайсы гана кылымдын, кайсы гана доордун, кайсы гана элдин адабиятын албайлы, мыкты делген чыгармаларына кайрылбайлы, алардан сөзсүз өмүр-өлүм, сүйүү-жек көрүү, жакшылык-жамандык, ак-кара ж.б. өңдүү онтологиялык темаларды кездештиребиз. Булар адам болмушунун маселелерине байланыштуу көркөм чыгармачылыктын темалары. Адам

болмушу болсо кылымдан кылымга сапар арытып улана берет. Аны түрдүү доорлордун калемгерлери өз чыгармаларында тартып беришет. Ар бир чыгарма конкреттүү бир темага, же темалар комплексине байланат. Адам болмушу маанилүү өзгөрбөгөнүнө байланыштуу чыгармачылыктагы темалар да анчейин өзгөрбөйт. Ушул себептен көркөм чыгармачылыкта түбөлүк темалар түшүнүгү орун алат.

Көркөм адабияттагы идеал, же эстетикалык идеал коомдун өзгөрүүсүнө жараша, анда үстөмдүк кылган баалуулуктарга жараша алмашылат. Эстетикалык идеалды турмушка ашырууда адамдын чыгармачыл ишмердүүлүгүндө эркиндиктин болушу абзел (Литературный энциклопедический, 1987, б. 113). Бул жерде баамга урунган нерсе – эркиндик. Ал болсо адам турмушундагы эң жогорку дөөлөттөрдүн бири. Андыктан идеал термини аксиологиялык мазмунга ээ экенин элес албай коюуга жарабайт. Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестинде адамдын ички эркиндиги, өз тагдырын, бактысын тандоо эркиндиги тууралуу сөз болот. Жамийла чечкиндүүлүк менен Даниярды тандап, аны менен өмүр кечирүүнү чечет (Осекова, 2021, б. 1089). Бул туурасында М. Борбугуловдун оюн мисалга тартсак: “Сүрөткердин эстетикалык идеалы адабият чыгармасында анын түзгөн образдары аркылуу көрүнөт”, - дейт (Борбугулов, 1995, б. 181). Асылдык категориясы теориялык эмгектерде кооздук, сонундук, сулуулук деп да айтылып келет. Ал эми сулуулук маанилүү философиялык, эстетикалык дөөлөт болуп саналат. Андыктан идеал түшүнүгү терең аксиологиялык маани-мазмунду көтөрүп турарынан күмөн саноого эч бир негиз, эч кандай шылтоо жок.

Эстетикалык окууда “Так очищение оказывается далеким от всякого чисто эстетического удовлетворения, не впадая, однако, в излишний морализм. Трагическое очищение есть очищение в уме, а не эстетическое, но ум – выше чувства и энергии”, - деп белгиленет (История эстетической мысли, 1982, б. 200). XX кылымдагы кыргыз профессионал жазма адабиятынын, асыресе, кыргыз прозасы менен поэзиясынын элге кеңири белгилүү үлгүлөрүнө дал ушундай адам жан дүйнөсүн тазартуучу касиет-сапат таандык. Ч.Айтматовдун таасирлүү чыгармалары окурманды ичтен бир силкинтип, анын жан дүйнөсүн аруулантып, моралдык-этикалык тазаланууга түртүүчү күчкө, же катарсистик касиетке эгедер. Аларда сүрөттөлгөн жеке адам трагедиясы жалпы дүйнөлүк адамзаттык трагедиянын көбүрөөк көрсөтмөлүү мисалы болот: Толгонайдын согуш өзгөрткөн тагдыры, Танабайдын адилеттик үчүн күрөшү, Филофейдин адамзат тагдыры үчүн түйшөлүүсү буга далил.

Ошентип дээрлик бардык адабият таануучулук түшүнүктөр дөөлөттүк мазмунга ээ болушат. Адабият таануунун өзүндө, анын терминологиялык арсеналында көркөм чыгармаларды аксиологиялык изилдөөнүн негиздери салынган. Ошондуктан кыргыз же ар кандай башка адабият таанууда аксиологиялык мазмундагы изилдөөлөрдүн пайда болуусу мыйзам ченемдүү жана эбак бышып жетилген процесс болуп саналат жана ага биз карап жаткан Ч.Айтматовдун чыгармалары күчтүү объект болот.

Чыңгыз Айтматов 1963-жылы жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде баяндама жасап, анда жаш калемгерлерге бир топ олуттуу насааттарын айткан. Ошол сөзүндө залкар жазуучубуз өзү да бир кезекте көркөм өнөргө, көркөм адабиятка жана анда жаратылган көркөм туундуларга карата баёолук мамиле кылып, бардык китептер жакшы деген ойдо жүргөндүгүн айткан: “Эгерде азыр менин ишимде аздыр-көптүр ийгиликтер болсо, - дейт ал, - ошол ийгиликтер мен окуган китептеримди жаман-жакшыга ылгай баштаганымдан тартып

башталды. Бир кездерде мен үчүн дегеле начар китеп деген болгон эмес. Китеп да начар болчу беле деген ойдо жүргөм. Кийин өзүм жаза баштаганымда да, сынчылардын талаш-тартыштарына көп түшүнө берген эмесмин. Качан гана адабияттын ички курулуш маселелерин, образдуу көркөм сөздүн жана куру кооз, жугуму жок сөздүн, чыгармада сүрөттөлгөн чыныгы сулуулукту жана жасалма сулуулукту таанып, сын көз менен карай баштагандан тартып, өз ишиме да башкача карай баштадым. Адабиятты тааный билүү адамга дароо эле келе койбойт. Аны үчүн адам көп окуп, көп иштеп, дүйнөлүк искусстводон бир катар кабардар болуу зарыл” (Айтматов, 1988, б. 19-20). Ч. Айтматовдун сүйлөгөн сөзүндөгү ойлор азыр деле актуалдуулугун жогото элек. Жыйынтыгында ал жаш калемгерлерге мындайча каалоо-тилек айтат: “Азыркы адамдын жүрөгүн, сезимин бийлейбиз десеңер, ага чоң-чоң философиялык ойлорго толгон, чыныгы поэзияга сугарылган, адамдардын копиясы эмес, тирүү, элестүү, ой-санаасы жакшылыкка умтулган образдары бар чыгармаларды берүүгө бел байлагыла. Балким ал граждандык поэма, балким ал трагедия, балким ал үй-бүлөлүк драма же новелла болор. Айтор, формасын кийин изилдеп аларбыз. Негизгиси – таланттуу жазылган, азыркы окуучуну толкундатуучу күчтүү чыгарма болушу керек” (Айтматов, 1988, б. 17). Ал эми мыкты чыгармаларды жаратуу үчүн мыкты билимге ээ болуу зарыл экени чындык эмеспи. Ошондуктан Ч.Айтматов жаштарга дүйнөлүк искусстводо эмне болуп жатса, ошонун баарын билгенге аракеттенгиле дейт. Бул чыгармачылык изденүүнүн түйшүгүн нечен ирет башынан өткөргөн, анын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон адамдын айтар сөзү. Бул сөздөрдөн улам адабияттын эң башкы чен-өлчөмдөрү катары адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин, жакшы менен жамандын, ак менен каранын, тазалык менен ыпластыктын, сулуулук менен ажарсыздыктын карама-каршылыктуулугу жөнүндөгү тыянак чыгат. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында аты калган далай калемгерлер өз чыгармаларында мына ушулар тууралуу кеп кылышкан, чыныгы көркөм дөөлөттүн нарк-кунарын аныктоо аракетин жасашкан ойчулдар да мына ушуларга басым жасашкан. Демек, залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун көркөм дөөлөткө карата көзкарашы да ушул маанайда болгону табигый нерсе. Бул илгертеден бери эстетикалык таанымда орун алып келе жаткан салттуу түшүнүктөр.

Мына ушул суроо-жоопту талдап келип, көрүнүктүү кыргыз адабиятчысы Л.Ү күбаева айтат: “Төрт тарабы төп келген» чыгарма гана мезгил сынынан кебелбей өтүп, улам кийинки урпактарга рухий күлазык болуп, түбөлүк жашары чындык” (Үкүбаева, 2004, б. 112). Ушул бир сүйлөмдө көркөм дөөлөттүк табиятка ээ көркөм өнөр чыгармасынын бейнеси камтылган десек болот. Кыргыздын атын дүйнөгө биринчи болуп тааныткан улут сыймыгы Ч.Айтматовдун өз чыгармачылыгында жараткан көркөм туундуларынын бардыгында акыйкаттык чагылдырылып, сулуулук даңазаланып, жакшылык моралдык жеңишке ээ болуп турат. Демек, ал өзүнүн адабий ишмердүүлүгүндө чыныгы көркөм дөөлөт, чыныгы көркөм өнөр чыгармасы үч дөөлөткө – таанып-билүүчүлүк дөөлөткө, эстетикалык дөөлөткө, адеп-ахлактык дөөлөткө ээ болууга тийиш экендигин далилдей алган.

Ошентип, залкар калемгерибиз Ч. Айтматовдун чыгармаларында, маектеринде көркөм дөөлөт маселесине карата айткан ойлору абдан кызыктуу жана теориялык жактан баалуу.

Корутунду жана алынган натыйжалар

1. Адамзаттын тарыхында жаратылган дээрлик бардык көркөм-адабий чыгармаларда сөзсүз түрдө ар кыл дөөлөттөр камтылып, дөөлөттүк мазмундагы ой толгоолор жасалат.

2. Адам баласы эзелтен бери эле өз колунан бүткөн көркөм чыгармаларга дөөлөттүк мамиле жасап келген жана ушул фактыны билүү учурда кыргыз адабият таануусунда аксиологиялык пландагы изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл экендигин тастыктайт, ал эми кыргыз адабиятынын кыртышында өнүгүп кийин дүйнөлүк адабияттын аренасына чыккан Ч.Айтматовдун чыгармаларын аксиологиялык иликтөө учур талабы болуп турат.
3. Кыргыз же ар кандай башка адабият таанууда аксиологиялык мазмундагы изилдөөлөрдүн пайда болуусу мыйзам ченемдүү жана эбак бышып жетилген процесс болуп саналат жана ага биз карап жаткан Ч.Айтматовдун чыгармалары күчтүү объект болот.
4. Ч.Айтматовдун таасирлүү чыгармалары окурманды ичтен бир силкинттип, анын жан дүйнөсүн аруулантып, моралдык-этикалык тазаланууга түртүүчү күчкө, же катарсистик касиетке эгедер.
5. Жазуучунун кыргыз элинин аксиологиялык таанымына мүнөздөмө берүүсү көркөм чыгармада персонаждар мына ошол өз улутунун баалуулуктарына жараша түзүлгөнүнөн жана ачылганынан байкалат.

Колдонулган адабияттар

- Айтматов, Ч. (1988). *Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат*. Фрунзе: Кыргызстан.
- Алиева Ф.Э. (2020). Феномен памяти в творчестве Чингиза Айтматова. *Вестник Ошского государственного университета*, Т. 2, №1-4, сс. 43-46. EDN: SAGPMJ.
- Борбугулов, М. (1995). *Адабият теориясы: окуу китеби*. Бишкек: Шам.
- Жантаев, А.С. (2011). “Ч. Айтматов көркөм дөөлөттөр жөнүндө”. *Известия вузов*. №4, 292-294.
- История эстетической мысли*. (1982). В 6-ти т. Т.1. Древний мир. Средние века в Европе. Москва: Искусство.
- Литературный энциклопедический словарь*. (1987). Под ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. Москва: Советская энциклопедия.
- Новая философская энциклопедия*. (2010). В 4 т. Т.1. Ред.: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов. Москва: Мысль.
- Осекова Т.К. (2020). Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм салыштыруулар. *Вестник Ошского государственного университета*, No. 2-4, сс. 158-165. EDN: LSPJSQ.
- Осекова А.К. (2021). Согуш темасынын Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши. *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 2, No. 4, сс. 1071-1076. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. EDN: JDDNXD.
- Үкүбаева, Л. (2004). *Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз*. Бишкек: Турар.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 30-40

УДК: 82/821(316.3.4)

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_4](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_4)

**ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА СӨӨК КОЮУГА
БАЙЛАНЫШКАН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

**ОТРАЖЕНИЕ ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ТОЛОГОНА КАСЫМБЕКОВА**

REFLECTION OF FUNERAL RITES IN THE WORKS OF TOLOGON KASYMBEKOV

Бердалиева Нурсулуу

Бердалиева Нурсулуу

Berdalieva Nursuluu

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

altynbekovnanur@gmail.com

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА СӨӨК КОЮУГА БАЙЛАНЫШКАН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация

Бул макалада Т.Касымбековдун чыгармаларында сөөк коюуга байланыштуу ырым-жырымдардын чагылдырылышы каралды. Элдин өткөн турмушун сүрөттөгөндө сөзсүз архаикалык сөздөр, диалектизмдер колдонулат. Чыгармада кыргыз эли колдонгон макал-лакап, көөнө сөз, фразеологизмдер өтө көп кездешет. Дал ушундай локалдык өзгөчөлүктөр, диалектизмдер жазуучулар тарабынан кеңири пайдаланса адабий тил да байып, бир элдин маданиятындагы өзгөчөлүктөр жекеликтен жалпылыкка айланат. Жазуучу Т.Касымбеков чыгармаларында мындай ыкманы кеңири пайдаланат. Бир гана архаизм же диалектизм сөздөрдү эле колдонбостон кыргыз элинин каада-салттарынын өзгөчөлүктөрүн чыгармаларында пайдаланган. Ушул маселелерди изилдөө максатында жазуучу Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романындагы кыргыз элинин руханий маданиятына байланышкан мисалдарды, анын ичинен сөөк коюуга тиешелүү көрүнүштөрдү белгилеп көрсөттүк.

Ачкыч сөздөр: тарыхый роман, Т. Касымбековдун чыгармачылыгы, диалектизмдер, адабияттагы тарыхый фон, сөөк коюу салты.

ОТРАЖЕНИЕ ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОЛОГОНА КАСЫМБЕКОВА

REFLECTION OF FUNERAL RITES IN THE WORKS OF TOLOGON KASYMBEKOV

Аннотация

В данной статье анализируются те выразительные средства, т.е. пословицы и поговорки, фразеологизмы и другие лексические средства, – которые складываются в языковой образ похоронной обрядности в произведениях Т. Касымбекова. Приведенные нами примеры являются свидетельством проявления особой тщательности писателя по отношению к богатству кыргызского языка. Они не только позволяют избежать повторов в речи повествователя, но и порой придать ей локальную особенность, а также раскрывает произведения с другого ракурса. Используя богатство и выразительность кыргызского языка, умело дифференцируя их речь и насыщая ее диалектизмами и народными изречениями, писателю удалось показать на страницах своих произведений локальные особенности юга Кыргызстана и достичь той достоверности и убедительности, к которым в своем творчестве стремились большинство писателей.

Abstract

This article examines the linguistic devices such as proverbs, sayings, and phraseological units used by T. Kasymbekov to depict funeral rituals in his works. The examples provided demonstrate the author's meticulous attention to the linguistic nuances of the Kyrgyz language. These devices not only serve to diversify the narrator's discourse and add local flavor, but also offer a fresh perspective on the works. By skillfully employing the richness and expressiveness of the Kyrgyz language, incorporating dialects and folk sayings, the author effectively portrays the unique characteristics of southern Kyrgyzstan in his works, achieving a level of authenticity and persuasiveness sought after by many writers.

Ключевые слова: исторический роман, творчество Т.Касымбекова, диалектизмы, исторический фон в литературе, погребальная обрядность.

Keywords: historical novel, T. Kasymbekov, dialectisms, historical background in literature, funeral rituals.

Киришүү

Кыргыз тилинин көп белгисиз сөз байлыктарына кунт коюп аларды иликтеп, аны электен элеп, өз чыгармаларында кеңири пайдаланган жазуучулардын бири катары Төлөгөн Касымбековду айтууга болот. Тилдеги өзгөчөлүктөр, говорлор, диалекттердин мүмкүнчүлүгүн пайдаланып кыргыз адабиятында классикалык чыгармаларды жаратуу менен жазуучу өзүнүн кайталангыс стилин таба алды. Дүйнөдөгү элдеринин адабий чыгармаларын алып караганда да, ар бир элдин адабий тилинин негизги ресурстарынын бири – тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү экендиги көптөгөн изилдөөлөрдөн белгилүү. Кеп ошол жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр менен тил казынасын кантип, кандай ыкма менен, канчалык деңгээлде, даражада жана өлчөмдө колдонуу зарылдыгын, аны колдонуунун шарттарын иликтөө актуалдуу маселе.

Көркөм адабият, андагы чыгармалар тилсиз жашай албайт. Адабият дайыма тил жагынан баюунун, ар түргө кубулуу процессинде болуп, стиль жагынан дифференциациялана берет. Ал эми бул процесс тилдин диалектилик байлыгын пайдалануу аркылуу гана жүрөт.

Диалектилик сөздөрдү бузулган, жат нерсе катары баалоо жарабайт. Диалектилик сөздөрдүн ар биринин баасы бар, өз алдынча тилде номинативдик да, коммуникативдик да милдет аткара алат. Алардын тамыры элдин тилинен өнүп чыгып, бутактары, жалбырактары адабий тилдин өзөгү менен чамалашып, тамырлашып кетет. Ушунун баарын жазуучу Т.Касымбеков “Сынган кылычта” чыгармасында чеберчилик менен пайдалана алган. Т. Касымбековдун чыгармачылыгын ар тараптан изилдөө иштери жакшы эле колго алынып, жазуучунун бейнесине арналган илимий макала, диссертациялар жазылып келе жатат (Задабаева, 2007; Динчер, 2010; Кошматова, 2011; Колбаева, 2021; Абдумухамед кызы, 2023; Раимбердиева жана Маматова, 2021).

Материалдар

Т.Касымбеков өзүнүн чыгармаларында *“кашкар чапан, чалбар, атпай, теңшерик, табат, мейирлеиш, базыра, кайрымжы, шарпа, жортмоло, чым көк, кемзол, пир, агушак, ноода, кабарчыкта, маале, логло, айыңчы, канавайран, чалкеш, мукумдаш, зарде, шаатыт* (тыт дарагынын бир түрү), *тен, ариет”* сыяктуу сөздөрдү колдонбой, же аларды адабий кыргыз тилиндеги сөздөрдү колдонуп жазса чыгармаларынын “майы чыкпай”, Касымбеков – Касымбеков болбой калмак. Автор чыгармаларында сүрөттөгөн окуяларды өзү жанында аралашып жүргөндөй, ошо жердеги тилдин байлыктары менен сүрөттөп бергенде гана чыгарма окурмандардын жүрөгүнөн орун таба алат. Анын сыңарындай адабияттын ушундай мыйзамын Т. Касымбеков да “Сынган кылыч” чыгармасында дурус сезгендиги романдын сөздөрүнөн көрүнүп турат.

Романда өзгөчө “лексикалык диалектизм” деп аталган сөздөрдүн тобу кеңири пайдаланылган. Алар төмөнкүлөр: дарамат (киреше, өнүм, түшүм), жамагат (коомчулук), бирдекиде (кайсы бир учурда), ашына (коңшу, тааныш), кулунчак (өзөк, сөңгөк), байым (санаа), сүтак (канаттуунун аты), челек (чака), набыт (күм-жам), дудала (бук), орточо (эки ортого элчилик кылган киши), атабачы (хандын колуна суу куюп кызмат кылган адам), чак (көңүл эргүү), датка (бир суу элди башкарган адамга берилүүчү административдик титул), апта (жума), асел (бал), алака (мамиле), бапалуу (омоктуу), багалаң (жетилген күрпөң), дарче

(кичине терезе же капкактуу кичине эшикче), тастыкта (күбөлөндүр), **алем** (ич тызылдоо, кызгануу), **адалати** (эң жок дегенде), **авазкөй** (тамашачыл, ышкыбооз), аста-секин (акырын), атарап (чөлкөм), астайдил (чын берилип), алпи (көрк, өң, түс, кебете), маслахат (кеңеш) ж.б. Мындай сөздөр чыгармада мол пайдаланылып, ар бири кыштай кынаптап тизилген. Төлөгөн Касымбеков чыгармаларында жергиликтүү маданияттын өзгөчөлүктөрүн да кеңири пайдаланган. Биз макалабызда Т. Касымбековдун чыгармаларында сөөк коюуга байланышкан мотивдерди талдап көрсөтүүгө аракет кылдык.

Анализ

Өмүр менен өлүмдүн жанаша жүрүшү табияттын айныгыс мыйзамы экендиги талашсыз. Өзүнүн көп кылымдык тарыхында кыргыздар нечендеген оор күндөрдү, кандуу согуштарды, ачарчылык-жугту башынан кечирген. Оош-кыйыштуу күндөрдө ар бир адам өмүрдүн морттугун, өлүмдүн ак экендигин моюнга алган. Мындан улам кыргыздардын жашоого, өлүмгө карата өзүнчө көз карашы иштелип чыккан. Элдик түшүнүк Бекназар баатырдын кеби менен төмөнкүчө баяндалат: *“- Темирден айрылдык. Бир күнү баарыбыз ошобуз. Бирибиз аттан, бирибиз таштан, бирибиз октон учуп, бир күнү баарыбыз жазмышыбызды көрөбүз. Дүйнөгө устун болгон ким? Кол жеткис бийик дарак да бир күнү куурап жыгылат, олоп учкан ак канат куш да бир күнү топ деп жерге түшүп калат. Тагдырдын жазмышы ушу экен го... - деди Бекназар, баары жер тиктеп аза кылып муңайып отурган элге томсоруп тиктеп”* (Касымбеков, 1990, б. 202).

Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында өлүктү көмүүнүн түрдүү баскычтарын башынан кечиргенин колдо болгон фольклордук, тарыхый жана этнографиялык маалыматтар маалымдап турушат. Кыргыз эпосторунун ичинен байыркы ишенимдердин калдыгы көп сакталып калган “Манас” эпосунда өлүктү көмүү салтына арбын көңүл бурулат. Айрыкча “Көкөтөйдүн ашы” эпизодундагы сөөгүн этинен ажыратып көмүү жөнүндөгү Көкөтөйдүн керээзи кызыгууну туудурат. Анда Көкөтөй өлгөндө аны:

“Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп.
Чарайнага чаптатып,
Шайингиге каптатып” деген саптарда байкалат (Манас, 1980, б. 11).

Бул өлүктү көмүүнүн эң байыркы жолу болгон. Мындан байыркы бабаларыбыздын адамдын этине эмес, сөөгүнө көп маани бергендигин байкоого болот. Кыргыз эли көчмөн калк болгон менен маркумдарды көрүнгөн жерге (өлгөн жерине) кое берген эмес, аларды көмүү үчүн уруулардын өз мүрзөлөрү болгон. Бирок, турмуштагы ар кандай кырдаалдарда, алсак, жортуулдап же жайлоолоп көчүп-конуп жүргөндө өлгөн адамдын эти көпкө алып жүрүүгө жарабасын билип, сөөктүн өзүн гана көргө коюуга өткөн болсо керек. Кээде кандайдыр бир себептерден улам дүйнөдөн кайткан адамдын денесин издеп, аны кеч тапкан кезде сөөктөрдүн гана калгандыгы сөөктүн түбөлүктүү, эттин убактылуу экендиги жөнүндөгү ойго түртүшү мүмкүн. Эттеги ар кандай жарааттар негизинен тез эле айыгып, ал эми сөөктөгү жаракаттын айыгышы узакка созулары, анын залакасы кээде өлгүчө сакталышы да сөөктүн ролунун жогору экендигин көрсөтүүсү ыктымал. Кыскасы, жогоруда айтылгандар сыяктуу себептерден улам кыргыздар сөөктү гана коюуга өткөн деп болжолдосо болот. Өлгөндүн этин

сөөгүнөн ажыратып көмүү жалгыз гана байыркы кыргыздарга эмес, Борбордук Азиянын бир топ элдерине таандык экени белгилүү. Бул салттын калдыктары азыр биздин лексикабызда сакталып калган. Кыргыздар “өлүк чыгаруу”, “өлүк коюу” деп айтпастан, “сөөк чыгаруу”, “сөөк коюу” деп айтышат. Эчак өлгөн адам жөнүндө “сөөгү сөпөт болгон” деп айтылат. Эски жоосун “сөөк өчтү душманым” дейт. “Сөөк” деген сөз өлгөн адамга гана эмес, тирүүлөргө карай да айтылат. Келин алганда “сөөк алдым” деп, ден соолугу жакшы адамды “сөөгү таза” деп да айта берет. Эски кудалардын кайрадан жаңылап кудалашуусун “сөөк жаңыртуу” деп атайт. “Дос айрылат, сөөк кайрылат” деген макал да бар. Илгери балдарын молдого окууга бергенде “Сөөгү меники, эти сеники” деп беришчү экен. Мына ушулардын өзү эле кыргыздардын түшүнүгүндөгү сөөктүн орду канчалык экендигин көрсөтүп турат.

Мындан улам сөөк коюлчу жайга - мүрзөгө карата да өзгөчө мамилелер иштелип чыккан. Көчмөндөр өз бейиттерин ыйык сактап, душмандарынан жашырып, коргошкон. Мүрзөнү бузуп, сөөктү коюлган жайынан козгоо өтө чоң кордук болгон. Сөөгүнүн кордук көрүшүнөн бабабыз Манас да чочулайт. Өлүм алдында жатып, Каныкей менен коштошкондо:

“Өлүктөн өчүн алчуудай
Көрүмдү ачып албасын,
Жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга жарбасын,
Бул жагына сак болгун!
Долум, кетмендеп көрүм ое көр,
Бир адамга билгизбей,
Кеңеш салып Бакайга,
Билинбес жерге кое көр!”, – деп эскертет (Манас, 1986, б. 270).

Ошондуктан Каныкей Эчкиликтин Каразоосунда ар кандай амал менен Манаска жай даярдатып, анын сөөгүн “бир адамга билгизбей, жаңгыз жанга туйгузбай” коёт. Кайтып келгенден кийин, Бакайдын акылы менен теректен Манаска окшотуп тулку жасап, аны табытка салып туруп, элдин көзүнчө көмүшөт. Ошентип, Манастын кайда көмүлгөнү элге белгисиз бойдон калат. Сөөк коюлган жайды жашыруун сактоо, биринчиден, сөөктү кордотпоо үчүн жасалганын жогоруда айтсак, экинчиден, өлгөн кишинин кары жилигин мүрзөсүнүн үстүнө тикесинен сайып койсо анын тукуму майдаланып, баш көтөргөн адам чыкпай калат деген ишенимден улам болушу да мүмкүн. Башкача айтканда, маркумдун урпактарынын келечек тагдыры жөнүндө кам көрүүсү менен байланыштырсак болот. Мындан улам азырга чейин жашап келе жаткан мүрзөнүн кайда экенин кол менен көрсөтпөөчү ырым пайда болуп, эгер кокустан унутуп көрсөтүп алса, анда сөөмөйүнүн учун тиштеп жана таманы менен тебелеп «жазалайт». Бул ырымдын маркумдун сөөгү кайда коюлганын көрсөтүүгө тыюу салган мезгилдерден калгандыгына шек жок (Мурзакметов, 2014, б. 109).

Дегеле өлүмдү, аза күтүүнү элестеткен ар кандай кыймыл-аракет, ишаратка тыюу салынган. Алсак, жаш бала таяк таянбайт, себеби ата-энеси өлгөндөр таякка сүйөнүп өкүрүшкөн. Жер таянып отурбайт, антип таянары жок жетимдер гана отурат дейт. Жакын адамыңдан ажырап каласың деп балага бөйрөгүн таянтпайт. Өлгөн адамга аялдар бөйрөгүн таянып алып кошок кошушкан. Бала жаагын таянбайт, бул да санаа тартуунун, аза күтүүнүн белгиси катары каралат. Үшкүрбөйт, үшкүргөн баланы “көйнөгүндү уй жегир” деп тилдейт. Таңдайын такылдатса да урушуп, тыйып коет, себеби ата-энесин жеп, жээрге эч нерсе калбай

калганда, таңдайын такылдатып калат деген. Бала колун төбөсүнө албайт, жаш туруп өлөт дешет. Ошондуктин илгери жаш өлгөн адамга “колу төбөсүндө кетти” деп ыйлашчу экен. Жаш баланын колун артына алышы да жетимчиликтин белгиси. Ырас, “Колун артына алып эле басып калыптыр” деп андай көрүнүштү бекерчиликке жоруп жүрөбүз. Бирок монголдордо эркектер антип ата-энесинин көзү өткөн соң гана, үй-бүлөнүн башчысы жана тиреги болуп калганда басышат. Мына ошондуктан аталары балдары колун аркасына алып басып калса: “Мени өлдү деп жатасыңбы, эмнеге колунду артыңа аласың?”, - деп ачуулангышат экен. Баланы эки колун сунуп көтөрбөйт, колду ичине имерип көтөр деп үйрөтөт. Себеби, чарчап калган баланы колду алга карай сунуп көтөрүп барып көргө коет. Өлүмдөн, анын белгисин көрсөткөн иш-аракеттен мындай чочулоонун себеби түшүнүктүү. Ажал, биринчиден, адамды кыйбас жакындарынан түбөлүккө ажыратып, кайгы-муңга салса, экинчиден, оор чыгымга учураткан, бул азыркы мезгилге чейин уланып келе жатат. Эл оозунда: “Өлүмдүн “Бардын малын чачам, жоктун абийирин ачам” деген анты бар экен” деп айтылып калган.

“Манаста” белгиленген өлүктү көмүүдөгү сакталып келген байыркы салттардын бири - сөөктү булгаарыга же кездемеге каптап, алыскы жерге алып барып көмүү болуп саналат. Эпосто Көкөтөйдүн гана сөөгү “чарайна менен чаптатылып, булгаары менен каптатылып” көмүлбөстөн, Манастын сөөгү дагы “супка салып оротуп, чарайна менен чаптатып, булгаары менен каптатып” көмүлөт. Маркумду көзү тирүүсүндө көрбөй калуу, аны менен коштошуп, топурак салбай калуу чоң өкүнүч болгон. Ага үлгүрбөй калгандар сөөктү эртерээк коюп салгандарга нааразычылыгын, таарынычын айткан. Маркум тирүү кезинде канчалык абройлуу же узак жашаган болсо, ошончолук аны тааныгандар, мамиле кылгандар да көп болгон. Алардын баары кыр-кырда көчүп-конуп жүргөндүктөн, сөөк коюуга өз мезгилинде үлгүрүп келе алган эмес. Ошондуктан сөөктү алар келгенче сактап туруу зарылдыгы туулган. XVI кылымдагы автор Сейфи Ала-Тоо кыргыздары өлгөн адамдын сөөгүн табытка салып, бийик жыгачка илип койгонун байкаган. Эгерде сөөктү алыс жерге алып барып көмүү керек болсо, ыңгайлуу учур келгиче убактысынча сактап койгон көмүүнүн бул түрү «аманат» деп аталган. Көкөтөй да кан болуп, элге таанылган адам, ошондуктан эл толук чогулмайынча көмбөй турууну эскертип жатат. Түшүндүрмөдө ыжык - үстү калканчылуу, жел тийбей турган сере - атайын жасалган салкын жай деп берилген. Мындай салкын жайда сөөктүн бузулбай, бир калыпта турушу түшүнүктүү. Көкөтөйдүн сөөгүн мына ошондой ыжыкта жалпы эл чогулуп келгенче (Манастын өзү отуз алты күндөн кийин барат) сактап туруп, анан гана көмүшөт. “Карынын сөзүн капка сакта, өлгөндө сөөгүн апта сакта” деген көөнө макалдын мааниси жогорудагыдай жагдайга барып такалаары анык. Ислам дининин шарты боюнча өлгөн адамды тез убакытта, анын денесинин жылуулугу кете электе көргө коюу керек. Кыргыздар мусулманчылыкты кабыл алганына жүздөгөн жылдар өтсө да өздөрүнүн тээ байыркы замандардагы салтын биротоло унутуп койгон жок: маркумдун сөөгү азыр да эки-үч күндөн кийин гана чыгарылат.

Кыргыздардын өлүктү өрттөгөн мезгили да тарыхтан маалым. Атактуу синолог, чыгыш изилдөөчү Н. Я. Бичуриндин эмгектеринде енисейлик кыргыздар жөнүндө: “Өлгөн кишини көмүүдө беттерин тытышпайт, сөөктү үч катар ороп ыйлашат. Андан кийин аны өрттөшөт, сөөгүн чогултуп бир жылдан кийин көмөт” деген маалымат берилген (Бичурин, 1950, б. 353). Кыргыздардын сөөк коюу салты маусулмандардын эрежесине ылайык иштелсе да, элдин эски ишенимдеринин элементтерин да өзүнө камтыйт. Элдик этнограф А. Акматалиев белгилегендей: “Кыргыздар өлүккө күн, нур көргөзгөн эмес. Биринчи көр казуу, аны кандай

казуу, өлүк ээсин ыраазы кылуу зарыл. Көрдү эркектер казышат. Жер белгиенет. Көрүстөнгө келип, көргө күрөк салаардын алдында жалпы арбактарга арнап куран окулат. Абалы чарасы казылат, казынага киши кирип-чыккандай оюлат. Эки адам менен кирип, өлүктү жайгаштыргандай кенен казуу - биздин элге гана таандын касиет” (Акматалиев, 1993, б. 75). Мындай салт “Сынган кылычта” да таасын чагылдырылган. Чыгармада Мадылды көргө койгон эпизоддо мындай делет: “Теңирберди гөрдүн казанагына түшүп, андан наркы ичине кирип, текшерип чыкты:

“ - Түзүк. Тирүүңдө үйүң кең болсун, өлгөндө көрүң кең болсун. Кең болуптур. Андан соң табытты чечишип өлүктүн бетин жабуу менен далдалап, алдынан Теңирберди акырын баш жагынан баштап алып:

-Бисм алла рахман рахим... Бисм алла рахман рахим...-деп, казанактан нары гөргө тарта баштады” (Касымбеков, 1990, б. 488).

Маркумга көр казуу эң сооптуу иштерден деп саналат. Аял кишинин күнөөсү көбүрөөк болот деген көз караштан улам ага көр казганда айбанын теренирээк казат. Көр казылып жатканын көрүп туруп башка жумуш жасаса, ошол иши арам болот деп коюшат. Мындан тирүүлөр үчүн жумуш эч качан бүтпөйт, көзү өткөн адамдын үй-бүлөсүнө көңүл айтып, маркумга топурак салуу эң маанилүү иш, парыз деп санаган көз караш байкалат. Сөөк койгону баргандар атайын идишке топурак салып, аны маркумдун башына, капталдарына төшөшөт. Казылган топурак көрдүн үстүнө үйүлөт. Кийин маркумдун мүрзөсүнө бата кылуу үчүн баргандар үйүлгөн топурактан бир кочуш алып айланасына чачып койсо, маркумдун да күнөөсү жеңилдейт деген ишеним бар. Негизи, бул ишенимден акыры жүрүп отуруп бейит жер менен жер болуп тегизделип, жоголуп кетиши керек деген ойду байкоого болот. Анткени, ислам дини боюнча жер Кудайга гана таандык, ал адамга убактылуу берилет деп саналат. Ошол түшүнүктөн улам бейиттин үстүн жыгач, темир менен кашаалап тосконго, дубал уруп коргондогонго да болбойт деп саналат. Бирок бул тыюуну кыргыздар көп деле көңүлгө ала беришпейт – айрым көрүстөндөр чакан шаарларды элестетет. Байыркы түрктөрдүн, биздин бабаларыбыздын мүрзөсүнүн үстүнө анын тирүүсүндөгү эң башкы душманынын айкелин тургузуу салты болгондугу белгилүү, турмуштагы «Досундун ким экендигин айтсаң, мен сенин ким экендигинди айтып берем» эрежеси мында душманга карата белгиленген. Айкелдин ордуна беттери жылмаланып, маркумдун тирүүсүндө жасаган иштери жазылган көлөмдүү таштар да коюлган. Албетте, жогоруда сөз болгон белгилер белгилүү, эл башкарган адамдарга карата аткарылганын эстен чыгарбоо керек.

Сөөк коюуда сөзсүз аткарылуучу ырымдардын бири - бул топурак салуу. Өлүккө атайын барып топурак салуу тирүүлөрдүн моюнундагы парзы, өлүктү сыйлоо сапаты. Топурак салдыруу - өлүк ээсинин милдети. Бир ууч топурактты алып ар кими атап, дубалап салышат да “Топурагың торко болсун” деп айтышат. Бул ырымдын мааниси жазуучу эң сонун ачып берген: “Эки-үч кишилеп, өлүктү жатаар жайына киргизишти, кыбыланы беттентип, оң жамбашынан саал кыңкайтып боз топурактын үстүнө жаткырышты. Өлүктүн далысына өбөк кылып биртке топурак коюш керек. Ал топурак туугандардын бир уучтан салган топурагы болуш керек. Кулкиши этегин тосуп, эң оболу өзү бир ууч топурак салып, анан элдин жамырап катар туруп салган топурагын этегине чогултуп, гөргө күбүр эткизип төктү. Ушул топуракты өлүктүн далысына өбөк кылып коюшту. Туугандын алаканынын деми, туугандын кубаты ошол туңгуюк сиз жерде да сезилип турсун дегени белем?!” (Касымбеков, 1990, б. 488).

Ушундай себеби бар болгондуктан улгайган ата-энелер “Балдардын колунан топурак буюрсун” деп тилейт эмеспи.

Чыгармада аза күтүүгө тиешелүү кээ бир ырым-жырымдар камтылат. Алардын мааниси чечмелөө бир топ кыйынчылыкты жаратат, себеби, алар ислам дининин элибиздин кабыл алганга чейинки байыркы диндик түшүнүктөрү менен байланышкан. Мисалы, романда казатка кеткен Темир өлүп, аны угузган учурду алалы:

“... Айзааданы зайыптар үйгө алып киришти. Башына кара чүмкөп, терс каратып, чачын кардай жайып отурган кайненесинин катарына апкелишти. Келин эсине келе албады” (Касымбеков, 1990, б. 201).

Жогорудагы “чачын жоюу” түшүнүгү өлүккө аза тутууну билдирген. Илгерки кыргыздын салтында эри өлгөн аялдын өрүлгөн чачын жандырып жиберип, чачтарын самсалатып кое турган. Бул – ырым, салт. Өлгөн адамга кайгыруунун сырткы көрүнүшү болгон. Кыргыз аялдары ислам дининин жобосу боюнча чачын адамга көрсөтпөй жаап жүрүшү керек болгон. Исламдын бул жобосу канчалык катуу кармабасын, өлүк салтына келгенде аны колдонгон эмес. Бакытсыздын белгиси катары чачын самсаалатып, күндө үч убак эскерип кошуп отурган (Карасаев, 1982, б. 336).

Анимизмдин дагы бир белгисин тул салуу ырымынан жолуктурабыз. “Тул салуу” - байыркы замандан бери эле түрк элдеринин кээ бирлеринде, өлгөн эркектин кебетесине окшотуп жасалган тулку. Тулкуга өлгөн адамдын тебетейин, кийимин кийгизип, аялына кара тийгизип, тулга отургузуп коюп, бир жыл күнүнө үч убак ыйлаткан. Бул салт кыргыз элинде күчтүү болгон. Адамга окшотуп тулку жасоо өтө эле байыркы заманда болгон түрү бар. Кийинчерээк тулку жасабай эле, өлгөн адамдын кийимин төрдөгү ала баканга илип кое турган болгон. Көчкөндө өлгөн адамдын атына ээрин токуп, жетелеп жүрө турган. Мындай ырым өтө эле атактуу адамга иштелген (Карасаев, 1982, б. 336). “Сынган кылыч” романындагы элдик батыр Бекназар да белгилүү адам болгондуктан, анын сөөгүн коюуда ошол байыркы ырым иштелип жаткан: “Эң алдында төрт балбан жигит ийиндеп табыт көтөргөн. Туягына түшүрө кара тул жабылган баатырдын аргымагы наркескен кылыч кынсыз ээрдин кашына ийилген. Улам бири алмашып, улам бири талашып, табытты көптөп көтөрүшүп, баатырга эң акыркы кызматын кылышып, эң акыркы пенделик карызын өтөшүп, кары, жаш мөгдөп, бири-бирин этегин кармаган сыяктуу, уюктуу кумурсканын көчү сыяктуу сенделип, эл мөгдөп, бири-биринин этегин кармаган сыяктуу, уюктуу кумурсканын көчү сыяктуу сенделип, эл мөгдөп, жай чубап көк жашыл тоо этектеп өтүп баратты” (Касымбеков, 1990, б. 672). Баяндалган окуя 19-кылымдын этегинде болуп жаткандыктан сөөк коюуга байланышкан ырым-жырымдар өтө байыркы мезгилден өзгөрүлбөй келгенин көрөбүз. Дегеле көптөгөн ырымдардын ичинен сөөк коюуга байланышкан ырымдар өзүнүн туруктуулугу менен айырмаланган.

Азыр кыргыздар маркумду коюуда ислам дини менен кошо келген жол-жобону колдонорун белгилей кетүү керек. Бирок ошол эле учурда сөөк коюудагы салттар, эрежелер кыргыздардын көөнө көз караштары менен байланышкан ырым-жырымдар, ишенимдер менен коштолуп келерин да танууга болбойт. Алсак, ажал сааты жакындап калган адам жаны чыкпай, кыйнала берсе, аны бир нерсеге илинип жатат деп ойлошкон. Же жакын тууганын, же алыстагы бала-чакасын күтүп жатат деп, аларга кабар айттырган. Айрым бай адамдарды жыйнаган-терген дүнүйөсүнө илинип жатат деп, алардын баарын каткан жеринен алып чыгып, айланта жайып коюшкан. Тирүүсүндө адамдын канына забын болгон, башкача айтканда адам

өлтүргөн киши жаны чыгаарда аябай кыйналып, өтө кыйынчылык менен жан берет деген ишеним бар. Көзү өткөн адамды анын жакындары түнү менен тегеректеп, карап чыгышат. Маркумдун башына шам жагып коюшкан, тилибизде сакталып калган ачууланганда кекетүү иретинде “башыма чырак жаксаң да...” деп айтылчу сөз ушул салттын калдыгы болсо керек. Азыр шам-чырактын ордуна электр лампочкасы эле жагылып калган. Өлүк жаткан үйдө отургандардын бирөө чүчкүрүп жиберсе, жанында отургандардын бири аны муштуму менен төбөсүнө жеңил уруп-уруп койгон ырымы бар. Адатта көзү өткөн адамдын бетин жаап коюшат да, жакын тууган-уругу жоктоп өкүрүп, ыйлап келишкенде көрүп көңүлү суусун, ишенсин үчүн жүзүн ачып көрсөтүшөт. Балдарга өлгөн адамдын бетинен өөп коштошконго тыюу салган, антсе тиши түшүп калат деп коркуткан. Маркумду көргө коёрдо аны таза жууп туруп койгон. Сөөктү жууганга кирчүлөрдүн эң кичүүсү сууну таза идишке алып, жерге койбой көтөрүп келген. Келе жатканда идишти жерге коюп эс алса, дагы бир өлүм болот деп эскертишкен. Алып келген маалда суу жылытчу казан жуула элек болсо, жууп бүткөнгө чейин да жерге тийгизбей көтөрүп турат. Суу жылытуу үчүн саман, куурай сыяктууларды ырымы үчүн эле тутантып коёт, сууну ысытуу зарыл эмес. Казандагы сууга сөөмөйдү салып, текшерип да көрбөйт. Маркумду сууга алып жатканда сууну куйган адам сол колу менен куюп берет, сууну жаңы чайнек, жаңы чыны менен куят да, кийин аларды өзү алат. Эгерде маркум тирүүсүндө чагылган тийип өлгөн малдын этин жегенин билишсе, өлгөндөн кийин анын чачы менен тырмагын алып, өрттөп салышат. Мындай ырым аткарылбаса, ал көргө коюлгандан кийин 40 күнгө чейин (өлгөндүн карды жер астында кырк күндөн кийин жарылат деп коюшат) жамгыр токтобой коёт деген ишеним болгон.

Сөөк коюлгандан кийин “Кандай киши эле?” деген суроого катышкандардын баары оң жооп берип, жакшы киши экендигин белгилешет. “Сынган кылычта” белгиленгендей:

“ - Ушул учурда: - О, эл!.. – деп кайрылды элге Бекназар. – Биздин тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?..

Абил бий озунуп:

Жакшы киши эле!.. – деп, салттын сөзүнө салттын жообун кылды.

Бекназар:

О, эл! Тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?...

Эл дүңгүрөп жооп беришти:

Жакшы киши эле! Жакшы киши эле!

Бекназар үчүнчү жолу сурады. Эл жабыла жооп кылды” (Касымбек, 1998, б. 441).

Маркум тирүүсүндө кандай гана болбосун, аны жакшы деп сыпаттоо зарыл шарттардан. Себеби, кандай чындык айтылбасын, анын көз жумган кишиге пайдасы жок, жакшы деген сөз анын артында калган тирүүлөргө керек. Аркы дүйнөгө барган кезде адамдын тирүүсүндө кылган бардык күнөөлөрү кечирилсе да, карызы кечилбейт деген ишенимден улам элден маркумдун кимден карызы бар экендигин сурап, аны төлөп берүүнү балдары же жакын туугандары моюнуна алат. Бекназар баатыр муну бала кезден көрүп чоңойгон. Андыктан романда: “...Ушундан соң ал элге салттын экинчи суроосун сурап кайрылды:

О, эл! Менин тууганым Мадылда кимдин аласасы бар? Айткыла, мойнуна карыз болуп кетпесин, айткыла... Арты куру эмес, туугандары биз барбыз, кутулабыз...

Бу өлгөндүн ыманын тазартуу. Мындай учурда салт боюнча аласасы барлар аласасын айтышат, гөр үстүндө кечкиси келсе кечип коюшат. Жок болсо жоктугун жарыя айтышат. Бекназар үч кайрып сурады.

Жок! Жок! Эч кимибиздин аласабыз жок, Мадылда!.. – деп, эл жамырап жооп кылышты. Бекназар: - О, эл! Мадылга бересеңер барбы? Айткыла, мойнуңарга карыз болуп кала бербесин...

Жок! Деди эл. – Жок, бересебиз да жок...” (Касымбек, 1998, б. 441-442).

Дал ушул жерден Абил бий Мадылдын тору кашка атын Домбу үстүнө ысык аркан чырматып жиберип, кулан чаар ат кылып, карөзгөйлүк менен тартып алганын айтып, Тултемирди жарга такаганда, ал: “ - Тууганым да гөрүндө тынч жатсын... Менин да кулагым тынч жүрсүн...” деп атын кайтарып берет (Касымбек, 1998, б. 441-442). Демек, маркумга бересеси барлардын да кайтарып бериши зарыл шарттардан экенин көрөбүз. Сөөк коюу үчүн бейитке баргандар кайтканда артына кылчайбай кайгышы шарт, антсе дагы өлүм болот деп чочулашат.

Жыйынтыктоо

Кыскача жыйынтыктай келсек, кыргыздардын маркумду узатуу салты бүгүнкү күндө ислам дининин шарты менен аткарылып, ошол эле учурда сырттан байкала бербеген байыркы ырым-жырымдар, ишенимдер менен коштолуп отурат. Сөөк коюу салттары абдан консервативдүү деп саналып, алар маркумду тирүүлөрдөн бөлүп, жерге жашыруу менен гана чектелбей, элдин жашоо, өмүр, адамдын тирүүлүктөгү милдеттери, өлүм, аркы дүйнө тууралуу философиялык көз караштарын, дүйнө таануусун да камтып тургандыгы менен баалуу. Аларды биз белгилеп кеткендердин гана деңгээлинде сөз кылуу мүмкүн эмес экендигин, атайын, тереңирээк изилдөө жумуштары зарыл экендигин эскерте кеткибиз келет.

Пайдаланылган адабияттар

Абдумухамед кызы Н. (2023). Т. Касымбековдун “Баскын” романындагы адам жана коом маселеси. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (4), 141-149. DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2023_4_15. EDN: ZOHNSU.

Акматалиев, А. (1993). *Баба салты, эне адеби*. Бишкек: Баласагын.

Бичурин, Н.Я. (1950). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Том 1. Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР.

Динчер, Мехмед Али. (2010). *Т.Касымбековдун чыгармаларында “өмүр” жана “өлүм” концепти (кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарында)*. (Кандидаттык диссертация). Бишкек: Бишкек гуманитардык университети.

Задабаева, Г.Э. (2007). *Төлөгөн Касымбековдун чыгармаларында фразеологизмдер*. (Кандидаттык диссертация). Жалал-Абад: Жалал-Абад мамлекеттик университети.

Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр*. Фрунзе: Кыргызстан.

Касымбеков, Т. (1990). *Эки томдук тандалган чыгармалар*. 1-т. Фрунзе: Кыргызстан.

Касымбеков, Т. (1990). *Эки томдук тандалган чыгармалар*. 2-т. Фрунзе: Кыргызстан.

Касымбеков, Т. (1998). *Сынган кылыч: Тарыхый роман*. Бишкек: Кыргызстан.

Кошматова, Ж.. (2011). *Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин семантикалык топтору*. (Кандидаттык диссертация). Бишкек.

Манас. 1-к. (1978). (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча). Фрунзе: Кыргызстан.

Манас. II китеп. (1986). (С. Каралаевдин вар. боюнча). Фрунзе: “Кыргызстан”.

Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары*. Ош: Кагаз ресурстары.

Раимбердиева З.С. & Маматова А. (2021). Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романында кездешкен диний түшүнүктөрдүн адеп-ыймандык маанисин окутуунун ыкмалары. *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 2, No. 4, сс. 437-442. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_437. EDN: SYDZYF.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 41-48

УДК: 82-131

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_5](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_5)

“МАНАС” ЭПОСУНДА КӨЧМӨН ТУРМУШТУН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

ОПИСАНИЕ ЖИЗНИ КОЧЕВНИКОВ В ЭПОСЕ “МАНАС”

DESCRIPTION OF NOMAD LIFE IN THE EPIC "MANAS"

Кубанычбек кызы Акзыйнат

Кубанычбек кызы Акзыйнат

Kubanychbek kuzu Akzyinat

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

kamiladastanbayeva@gmail.com

“МАНАС” ЭПОСУНДА КӨЧМӨН ТУРМУШТУН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Аннотация

Макалада кыргыз элинин “Манас” эпосундагы көчмөн коомуна мүнөздүү социалдык жашоонун сүрөттөлүшү каралат. Макаланын максаты - кыргыз эпосундагы көчмөн жашоонун сүрөттөлүшүн көрсөтүү жана азыркы кыргыз фольклористикасынын учурдагы агымы болгон фольклордук жанрдын булак катары пайдалануу өзгөчөлүктөрүн изилдөө. Изилдөөнүн талдоо системасына төрт түлүк мал, тамак-аш, каада-салт, буюм-тайымдар ж.б. көчмөн коомуна таандык түшүнүктөр кирет. Эпосто көчмөн коомундагы жашоону чагылдырууда эпостун генетикалык байланыштарына өзгөчө көңүл бурулуп, алардын узак жашоо процессинде акырындык менен өзгөрүп турушу да баса белгиленет.

Ачкыч сөздөр: “Манас” эпосу, көчмөн турмуш, фольклор, кыргыз маданияты, төрт түлүк мал.

ОПИСАНИЕ ЖИЗНИ КОЧЕВНИКОВ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Аннотация

В статье рассмотрено описание общественной жизни, типичной для кочевого общества кыргызов в эпосе «Манас». Цель статьи – представить описание жизни кочевников в кыргызском эпосе и изучить особенности использования в качестве источника фольклорного жанра, что является современным направлением кыргызской фольклористики. Система анализа исследования включает в себя четыре вида домашнего скота, продукты питания, обычаи, товары и т.д. включает понятия, принадлежащие кочевому обществу. При изображении жизни кочевого общества в эпосе особое внимание уделяется генетическим связям эпоса, а также подчеркиваются их постепенные изменения в ходе длительного жизненного процесса.

Ключевые слова: “Манас”, кочевой быт, фольклор, кыргызская культура, домашний скот.

DESCRIPTION OF NOMAD LIFE IN THE EPIC “MANAS”

Abstract

The article examines the description of social life typical of the nomadic society of the Kyrgyz in the epic “Manas”. The purpose of the article is to present a description of the life of nomads in the Kyrgyz epic and to study the features of using the folklore genre as a source, which is a modern direction in Kyrgyz folklore studies. The research analysis system includes four types of livestock, food, customs, goods, etc. includes concepts belonging to nomadic society. When depicting the life of a nomadic society in the epic, special attention is paid to the genetic connections of the epic, and their gradual changes during the long life process are also emphasized.

Keywords: epic “Manas”, nomadic life, folklore, Kyrgyz culture, livestock.

Киришүү

Кыргыздардын көчмөн турмушунун “Манас” эпосунда абдан таасын сүрөттөлгөн. Казак окумуштуусу Ч. Валиханов “Манасты” байыркы грек эпосу “Илиада” менен салыштырып, “Манас” - бул талаа “Илиадасы”, кыргыздардын легендалары менен мифтерин, салт-санаалары менен тарыхын, дипломатиялык карым-катнаштарын чагылдырган энциклопедия деп белгилейт. “Манас” эпосунун изилденүү тарыхы да азыркы кезде Манастаануу окуусунун актуалдуу маселелеринин бири (Абдиева жана Төлөгөнова, 2023).

Эпостогу көчмөн жашоонун сүрөттөлүшүн сөз кылардан мурун алгач ошол көчмөн жашоо деген эмне экендигине токтоло кетүүгө, ага аныктама берүүгө туура келет. Көчмөн жашоо деген – бул тамак-аш булактарын жана жашоо үчүн каражатты табуу үчүн турактаган ордун дайым өзгөртүп турган элдердин башынан кечирген салттуу жашоо образы. Өзүнүн жашаган жерин таштап, кайсы бир жерде убактылуу же такай жумушка орношкон жумушчу-мигранттардан айырмаланып, көчмөндөр дайым кыймылда болушат. Көчмөндөрдүн негизги үч категориясын көрсөтүүгө мүмкүн. Биринчиден, булар өсүмдүктөр менен анды издеп, орун которуп жүргөн мергенчилер менен жыйноочулар. Экинчиден, булар жыл маалына карай, адатта болжол менен бир эле жерге, малды бир жайыттан экинчи жайытка айдоочу малчылар (короологон койду жана бада уйларды баккандар). Үчүнчүдөн, булар соода кылуу же анча чоң эмес кол өнөрчүлүк ишин аткаруу үчүн такай жылып турчу цыгандар менен туарегдер сыяктуу кол өнөрчүлүк же соода менен алектенген көчмөндөр (Оксфордская энциклопедия, 2002, 135). Кыргыздар жогоруда саналгандардын экинчи категориясына киришет. Көрүнүп тургандай, мында чарба жүргүзүүнүн негизги багыты болуп мал багуу эсептелет, андыктан, биз дагы өзүбүздүн макалабызда негизинен мал чарбачылыгына токтолмокчубуз.

Кыргыз эли малды бага билген, баалай билген мал киндиктүү эл. Көчүп-конгон турмуш үчүн ыңгайлуу мал элибиз үчүн негизги байлык болгон. Муну ал-жайды сурашкандагы “мал-жан аманбы?” деп адегенде эле малды суроо айгинелеп турбайбы. Себеби, жандын амандыгы малдын амандыгына көз каранды болгон. Элде мал боор эт менен бир деп айтылат. Элибиз малды тепкен, урган (айрыкча көсөө менен) адамды жаман көрөт, бул жакырчылык чакырчу көрүнүш катары каралган. Мал жаткан короого даарат да ушатпайт. Малдын желини ооруп калат деп, кечинде үйдөн ак (сүт, айран, кымыз ж.б.) чыгарбайт. Түн ичинде түгөйүнө да ак бербеге деген сөз бар, дегеле түн ичинде ак сурап барбайт. Эгерде аны чыгаруу зарыл болуп калса, анда акка күйүп турган чычаланын учун сайып өчүрүп туруп, анан чыгарат. Же болбосо акты айды, жылдызды көрүп калбасын үчүн бетин жаап туруп берген. Ак сураган адам ак жип же пахта алып барышы керек дешет, себеби, акты ак актайт деген сөз бар. Пахта же жипти бергенде эле үй ээси өзү билип акты бериши керек экен. Акты жерге төккөнгө да тыюу салынган. Байкабай төгүп алган адам акка сөөмөйүн тийгизип, эки ийинине сыйпап койгон. Биздин оюбузча, мындай ырым акты төккөн күнөөм мойнумда дегенди билдирген (Мурзакметов, 2014, 58-59). Бирөө тебелеп албасын үчүн төгүлгөн сүттү кырып тазалап же үстүнө топурак сээп салган. Акты саткан эмес, кыргыздар сүттү көктүн (көк чөптүн) суусу деп караган. Сунулган акты сөзсүз алып, ооз тийүү, ичүү керек. Көчмөндөр үйүнө келген конокту ак менен тосуп алып, аттанаар аякка да ак куюп узаткан. Бул мейман арам ой менен келген болсо ниети сүттөй агарып, ак көңүлү менен узасын үчүн жасалган. Үйгө кирген жыланды ак чачып чыгаруунун төркүнү да ошондон.

Көчмөндөр үчүн зарыл болгон нерсенин бардыгын – этти да, сүттү да, кийим-кечени да, буюм-тайымды да, отунду да мал берген. Малчылык эң маанилүү кесиптерден болгон. Эпосто Жакыптын бошоп кеткен атынын артынан кетип, кечиккен Акымбек уулу Меңдибайдын апасы Канымжан Чыйырдыга келип, эч ким издебейт деп чыр салганында:

“Жылкычы бар, койчу бар,
Жыргап жүрөт ушулар.
Төөчү менен уйчулар,
Дөөгүрсүп жүрөт ушулар”, – деп айтылат (2, 19).

Башкача айтканда, малчылардын азаптуу, мээнеттүү турмушу аны миңдеген жылдар ичинде кесип кылып келген кыргыз эли үчүн жыргал жашоодой эле сезилгенин байкайбыз.

Көчмөндөрдүн тамак-ашында сүт сыяктуу эле маанилүү орунду эттен жасалган азыктар ээлеген. Ар кандай жакшылык-жамандык иштерде мал союлган. Эпосто Манас туулганда сүйүнгөн Жакыптын абалы:

“Жакып бай туун аштады,
Тойду бүгүн баштады.
Ошо күнү бейшемби,
Токсон бээ союп таштады.
“Эртеңки күнү жума” - деп,
Жүз бээни сойду жуда – деп,
“Беш жүз бээ соеюн”
Берген соң малды кудай» - деп.
Эки миң эркек коюм бар,
Эбактан бер бу тойго
Атап койгон оюм бар,
Немесин койбой союңар”, - деп сүрөттөлөт (Манас, 2010, б. 41).

Бир кездердеги көчмөн бабалардын мындай салты алардын бүгүнкү урпактарында да өзгөрүлбөй улантылып келе жатат: ушул кезде да кыргыздардын тоюнда эттин арбын болушуна өзгөчө көңүл бурулат. Ар кандай тойдун акыры устукан тартуу менен жыйынтыкталат. Кыргыздарда этти устукандоо жана аны тартуу өзүнчө эле бир искусствого айланып кеткен десек болот.

Кыргыздардын кандай малды асыраганын биздин тилибиз, лексикабыз эле көрсөтүп турат. Алсак, *беш түлүк* (эпосто “Беш түлүктөн мал жыйдым” деп айтылат) деген сөзүбүздүн мааниси – кыргыздардын чарбасындагы негизги деп эсептелген малдардын беш түрү – жылкы, кой, уй, төө, эчки. Көпчүлүк учурда сөз «төрт түлүк» түрүндө айтылат да, жылкы, кой, уй, төө түшүнүлөт. Эгер беш түлүк делсе, жогорку төртөөнө эчки кошуп айтылат. Эпосто төрт түлүк деп да, беш түлүк катары да кезигет (“Манас” сөздүгү, 1995, б. 47). “Манас” эпосундагы Көкөтөйдүн керээзине байланыштуу сюжет кыргыздардын мал чарбачылык кесиби тууралуу бир кыйла маанилүү маалыматтарды берет. Атагы алыска кеткен, далай жерге кадыры өткөн кадырлуу бай адамдардын көп сандаган малынын санына жана түрдүк составына терең көңүл буруунун натыйжасында өткөн кылымдарда ата-бабаларыбыз жылкы, кой, айры өркөчтүү төө, уй (сыйыр), топоз сыяктуу малдарды баккандыгына күбө болобуз. Керээздин айтылуу ыраатынан улам, айрыкча жылкы менен кой көчмөн кыргыздардын турмушунда маанилүү

роль ойногондугун байкоого болот (Жапаров, 1995, б. 30). Төөнүн буга кирбей калышы анын ар бир үй-бүлөдө эле учурай бербегендиги, сейрек багылгандыгы, турмушта өтө маанилүү учурларда: кан көтөргөндө, жалпы эл чогулуп түлөө өткөргөндө, Меккеден келгенде гана союлгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми уйдун кошулбагандыгына бир чети анын кой сыяктуу союшка ыңгайлуу эместиги, экинчиден, уйдун этин кыргыздардын көп жактыра бербегендиги себеп болгон. Эчки болсо көчмөн турмушка анчалык ыңгайлашпаган мал, аны көбүнчө отурукташууга өткөн кыргыздар баккан.

Өткөн көчмөн мезгилдерде кыргыздардын бүт өмүрү жылкы менен байланыштуу болгон. Балдар үч-төрт жашында ат жалын тартып минген, кээде басуудан мурун атка мингенди үйрөнгөн. Кыргыздарда *айырмач* деп аталган балдарга ылайыкталган ээрдин атайын түрү болгон, мындай ээр балдарга атчан жүрүүгө өз алдынча үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берген. Мындай ат жабдыгы карахандарда да кездешкендиги Махмуд Кашгаринин эмгегинен көрө алабыз (Абдимиталип уулу жана Жапаралиев, 2023, б. 136). Ээрге мингенден кийинки бүт өмүрүн ат үстүндө өткөргөн. Айрым учурларда ат үстүндө жан берген. Жылкынын күчүн пайдаланган, сүтүн кымыз кылып ичкен, этин артык көрүп жеген. Жоого атчан аттанган, кууса жеткен, качса кутулган. Коогалуу учурларда мыкты аттарды этияттап, боз үйдүн ичинде баккан. Жылкыны малдын асылы деп бапестеген, ал тургай катын-баласынан да артык көргөн. Айрым салттарыбыз менен сөздөрүбүздөн бабаларыбыздын жылкыны адам менен барабар караганга чейин кастарлаганын байкоого болот. Алсак, тилибизде “жылкы баласы” деген сөз бар да, башка малга карата бул сөз колдонулбайт. Кыргыздар өздөрү да балдарын көбүнчө “кулунум” деп эркелетишет. Баланы туяк деп атоодо да ача туяк эмес, дал ай туяктуу жылкы баласынын туягы эске алынганы байкалып турат. Бала там-туң баса баштаганда тушоо кесүү салты аткарылат, мында элибиздин жылкыны гана тушаганын унутпашыбыз керек. Кээде карыялар бири биринен же мейман үй ээсинен “Ат байларың барбы?” же “Ат токуруң барбы?” деп сурап калат, мында да анын уулуң барбы деп сураганы билинет. Ошондой эле кыз төрөлсө “кырк жылкы” деп угузуу, сүйүнчүлөө салты бар, албетте, бул болочоктогу калыңды кыйытып жаткан менен жылкы аркылуу туюнтулушунун өзү кызыктуу.

Көкөтөйдүн ашындагы чатак Мааникер атты талашуудан келип чыгышынын өзү эле жылкынын кыргыздардын турмушундагы ролун көрсөтүп турат. Улуу эпосубуздагы Аккула, Сарала, Көктулпар, Көкала, Көкчебич, Карткүрөң, Тайбуурул, Тайтору, Суркоен, Алкара, Ачбуудан сыяктуу, кенже эпостордогу Чалкуйрук, Телтору, Арчатору, Бозжорго, Гүлдүбадам сымал тулпарлардын сүрөттөлүшү жылкынын кадырын билген элдин гана кыялынан жаралмагы шексиз десек жаңылбайбыз. Көчмөндөр атынан айрылууну жеңилүү, кор болуу, жашоонун бүтүшү катары кабыл алышкан. “Ат, аттан кийин жат” деген кыргыз макалы жөн жерден жаралган эмес. Чоң Казатта Аккуласынан айрылган Манас бабабыздын трагедиясы:

“Өлчөөсүз дүйнө оңбой кал,
 Өлбөй кантип жетем деп,
 Таласты аман мен көрсөм,
 Кагылайын Куламдын
 Жайылган жибек көкүлүн
 Белекке жыттап кетем деп,
 Кулагы менен **көкүлүн**
 Берениң **кесип алды** эми.
 Куркурата кур жыттап,

Куушура кармап бур жыттап,
Курдашым Кулам деп жыттап,
Берениң Манас көк жал кан
Мээнеттүү канча күн түшүп,
Бек кейип турду кабылан”, - деп берилген (Манас, 1986, б. 206).

Жылкы – кыргыздын аялуу, ыйык малы. Бээ тууганда кулунду сары май менен оозанткан. Атайы кулунга деп козунун карынына май куюп сакташкан, бээ туумайынча аны бузган эмес. Жылкыны көп мууздаган кишинин колу калтырак болуп калат деп айтышат. Жылкы жылы туулган адам жылкы сойсо болбойт деген тыюу бар (Мурзакметов, 2014, б. 80-81). Кыргыздар жакшы атын суук көздөн сактап, үстү-башын бүт чулгап, көздөрүнүн тушу гана ачык үртүк менен жаап, көкүлүнө тумар, көз мончок таккан. “Ат сыйлаган жөө калбайт” деп, элибиз жылкыны багуунун, таптоонун, ар кандай оорулардан дарымдап айыктыруунун толгон-токой жолдорун, сырларын тапкан, алардын айрымдары ушул күнгө чейин колдонулууда. Жылкыга болгон мамиле түрк тилдүү элдерден тарыхтын көөнө мезгилдеринен эле болгондугу фольклордон сырткары тарыхый жана археологиялык булактардан да белгилүү. Алсак, карахандар доорунун аалымы Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” аттуу эмгегинде жылкыга байланышкан макал-лакап, сөздөрдүн кездешиши карахандар коомунда жылкыга болгон урмат-сыйдын кеңири жайылгандыгынын далили катары баалоого болот. Мисалы, Махмуд Кашгари карахандарда кездешкен “Куш канатын, Эр атын” деген макалды белгилейт. Анын кыргыз тилиндеги “Ат - адамдын канаты” деген формасы баса белгилеп көрсөтсө болот (Толубаев ж-а Каратаева, 2010, б. 52). Аталган эмгектин башка жеринде “жылкы” маанисин билдирген *ил* деген сөз кездешет жана жылкычыны түрктөр *ил башы* деп аташат деп жазат. “Ил башы” сөзү кыргыз тилине сөзмө-сөз которгондо “өкүмдар, эл башы” болуп да которуларын белгилейт (Махмуд Кашгари, 2005, б. 86; Абдимиталип уулу жана Жапаралиев, 2023, б. 133).

Көкөтөйдүн керээзинен маанилүү экендиги байкалган койго келсек, кыргыздар койдун малдын асылы деп билет. Анткени ал тез көбөйгөн, андан көчмөн турмуш үчүн зарыл болгон бардык нерсе алынган. Алсак, жүнү менен терисинен кийим-кече, төшөнчү, боз үйгө жабуу жасалган, сүтүнөн жасалган жуураты жагымдуу, кубаттуу келген. Конокко сойгонго да кой ылайыктуу, анын эти элибиздин рационундагы негизги азыктардын бири болуп саналат. Ичегиси комузга кыл болсо, карынына май куюп сактаган. Белгилүү болгондой комуз кыргыз коомунда эң таанымал музыкалык аспаптардын бири. Комуз ал тургай Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде эскерилет (Махмуд Кашгари, 2005, б. 347; Абдимиталип уулу жана Жапаралиев, 2023, б. 8). Ал эми койдун жото жилигинен балдарга шимек жасаган. Эгер жылкыны “Бир кыйкырса жоонун малы” деп карап, жигиттер күндүр-түндүр бел чечпей кайтарса, койдун жаш балдар деле кайтара алган. Өтө жоош адамга карата “койдон жоош” же “кудайдын боз кою” деген, ал эми эч кимге зыяны жокко “кой оозунан чөп албаган” сыяктуу салыштырууну пайдаланышат. “Ашык ойногон азат, кой кайтарган озот”, “Кою бардын ою бар” деп, малды, анын ичинен койдун барктап, илгертен багып келишкен. Сулуулардын көзүн кой көз деп салыштырып суктанган. Кыргыздарда ал тургай “комуздун үнү менен койдун маараганынан баланын мээси толот” деген ишеним сакталган. Ушундан эле элибиз үчүн койдун маараганы да жагымдуу угулганын туюуга болот. Кой короону таза тутуп, куту кетип калат деп, анда даарат ушаткан эмес, бири бирине катуу сөз да айтпаган. Койдун пирин Чолпон Ата деп билип, койдун ээсинен, колдоочусунан койлорго илдет жармашканда, кой төлдөгөндө

жардам сурап, койдун туягын көбөйтүүнү суранып, сыйынып келишкен. Койдун көңүнүн таптуулугу, илгери кээ бир бечара койчулар кыш чилдесинде көндүн ичине кирип жатып сууктан аман калышканы көркөм чыгармаларда көрсөтүлгөн. Койдун коргоолун бели ооруган адамдар ысытып, белине тартып шыпааланышы ушул кезге чейин практикаланып келүүдө.

Кой тукуму кыргыздарда курмандыкка чалынуучу мал катары каралган, андай көз караштын жаралышына ислам дини да өз таасирин тийгизген деп ойлоого болот. Кыргыздар кандайдыр бир нерседен катуу корккондо, кокус өлүмдөн аман калганда же зарыгып тилек тилегенде “Ак сары башыл, Баабедин” деп жалынат. Баабединди кырсыктан, балаадан куткаруучу пир катары карап, ага атап ак сары башыл койду курбан чалган. Өзү ак, башы бир аз саргыч койду жакшы көрүп, аны жакшы тилекке гана сойгон (Карасаев, 1995, б. 69). Курмандык ырымы малдын көлөмүнө, баасына карата улам жогорулап отурат. Мунун ачык үлгүсү Чыйырдынын толгоосу катуу болуп, төрөй албай жаткандагы окуяда даана берилген:

“Алып келип бай Жакып
Ак сары башыл кой чалды,
Ай туякка бээ чалды,
Ай мүйүзгө уй чалды,
Айры өркөчкө төө чалды” (Манас, 2010, б. 32).

Расминин саналган үлгүлөрү бүт дароо аткарылышы, же шартка жараша (тилек жүзөгө ашпай кечигип туруп алган учурда) ирээти менен арадан кандайдыр убак өткөндө иштелиши да толук мүмкүн. “Манас” эпосунун сюжетиндеги маалыматтар археологиялык, этнологиялык, лингвистикалык жана башка булактарды толуктап турат. Маселен, адамдын сөөгү менен кошо атты көмүү салты, койдун сөөктөрүнүн Енисей дооруна жана Тянь-Шань, Памир-Алай географиялык мейкиндигине тиешелүү көрүстөндөрдөн көптөгөн санда табылышы буга айкын далил боло алат.

Жыйынтыктап айтсак, “Манас” эпосунда кыргыздардын көчмөн турмушунун эң негизги шарты болгон мал чарбачылыгы тууралуу кеңири маалыматтар берилген. Өздөрү баккан малдын түрлөрүнөн улам улуттук тамак-аштарыбыздын, кийим-кечектин түрлөрүнүн жаралышына, жайыт издеп, көчүп-конуп жүргөндөн улам андай жашоого ыңгайлуу боз үйдүн келип чыгышына, кеңири географиялык аймактын аталышына – булардын баарына азырга чейин кыргыздардын турмушунда өз ордун жоготпой келе жаткан маанилүү тармак, б.а. мал чарбачылыгы себепкер болгон. Өз сөзүбүздүн башында көрсөтө кеткендей, биз ошондон улам кыргыздарды көчмөндөрдүн негизги үч категориясынын экинчисине, жыл маалына карай, адатта болжол менен бир эле жерге, малды бир жайыттан экинчи жайытка айдаган малчы элдердин катарына кошкон элек. Азыркы кезде кыргыздар отурукташып, айыл-кыштактарда, шаарларда жашап, чарба жүргүзүүнүн башка түрлөрүн өздөштүрүп, илим-билимди, маданиятты, техника менен жаңы технологияларды өздөштүрүп жатса да, калктын бир бөлүгү дале да көчмөн турмушубуздун айрым элементтерин сактап, салттуу чарбабыздын, мал чарбачылыгынын аркасы менен жашоо кечирип келүүдө.

Адабияттар

Абдиева Ж.К. & Төлөгөнова Ж. (2023). “Манас” эпосунун изилдениш тарыхынан. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (2), 105-112. DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2023_2_13. EDN: KAMGNY.

Абдимиталип уулу Н., & Жапаралиев Ш. (2023). “Диван Лугат ат-Түрктө” кездешкен музыкалык терминдер”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 1(1), 1-11. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1\(1\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_1).

Абдимиталип уулу Н., & Жапаралиев Ш. (2023). “Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланышкан сөздөр”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 131-142. DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17. EDN: WYGHTD.

аль-Кашгари, Махмуд. (2005). *Диван Лугат ат-Турк*. Перевод, предисловие и комментарии З.-А Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс.

Жапаров, А. (1995). “Көкөтөйдүн керээзиндеги төрт түлүк малдын ээлеген орду”. *“Манас” эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы: Эл аралык симпозиумдун тезистери*. Бишкек: “Кыргызстан”.

Карасаев, Кусейин. (1995). *Накыл сөздөр*. Бишкек: Шам.

Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. (2010). С. Орозбаковдун варианты боюнча. Түз. С. Мусаев. Бишкек: Хан-Теңир.

Манас. (1986). (С. Каралаевдин вар. боюнча). II китеп. Фрунзе: “Кыргызстан”.

“Манас” эпосунун сөздүгү. (1995). Түзгөндөр: Э. Абдылдаев, А. Акматалиев, Б. Садыков, Р. Сарыпбеков. Бишкек: Шам.

Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары*. Ош.

Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. (2002). Том 7. Народы и культуры. Москва: Издательский Дом “ИНФРА”, Издательство “Весь мир”.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 49-56

УДК: 398.22

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_6](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_6)

**КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНДАГЫ БААТЫРГА АТ КОЮУГА
БАЙЛАНЫШТУУ МОТИВДЕРДИН САЛТТУУ БЕРИЛИШИ**

ТРАДИЦИОННОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ МОТИВОВ, СВЯЗАННЫХ С НАРЕЧЕНИЕМ ИМЕНИ
ГЕРОЯ В КЫРГЫЗСКИХ И АЛТАЙСКИХ ЭПОСАХ

TRADITIONAL PRESENTATION OF MOTIVES ASSOCIATED WITH THE NAMING OF
THE HERO IN THE KYRGYZ AND ALTAI EPICS

Жолдошова Кимсан Жумабаевна

Жолдошова Кимсан Жумабаевна

Joldoshova Kimsan Zhumabaevna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

joldosheva.kimsan83a@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНДАГЫ БААТЫРГА АТ КОЮУГА БАЙЛАНЫШТУУ МОТИВДЕРДИН САЛТТУУ БЕРИЛИШИ

Аннотация

Макалада кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырга ат коюуга байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши иликтөөгө алынды. Кыргыз жана алтай элдери түбү тектеш элдер болуу менен бирге маданий жана адабий жалпылыктарга да ээ. Бул айрыкча эки элдин эпосторунан ачык көрүнөт. Кыргыз жана алтай эпосторунун тутумундагы баласыздык, ата-эненин түшүнө аян берүү менен баатырдын укмуштуу болуп төрөлүшү, ат коюу, өтө тез өсүп, күчтүү болуп эрезеге жетиши, укмуштуу эрдиктерди көрсөтүшү сыяктуу мотивдер аталган эки элдин эпосторундагы салттуу көрүнүштөрдөн болуп саналат. Изилдөөдө кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгындагы орток эпикалык чыгармаларына басым жасалып каралып, алардын эпосторундагы баатырга ат коюуга байланыштуу орток жана архаикалык мотивдерге азыркы көз караштан туруп мүнөздөмө берилип, айрым көз караштар, пикирлер салыштырылып талдоо жүргүзүлдү. Эки элдин эпосторунун арасындагы байланыш, типтүү белги-касиеттер, окшоштуктар жана айырмачылыктар аныкталып каралды.

Ачкыч сөздөр: Кыргыз жана алтай фольклору, тектештик, жанрлар, орток сюжет, архаикалык мотивдер, салттуулук, образ, сюжет.

ТРАДИЦИОННОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ МОТИВОВ, СВЯЗАННЫХ С НАРЕЧЕНИЕМ ИМЕНИ ГЕРОЯ В КЫРГЫЗСКИХ И АЛТАЙСКИХ ЭПОСАХ

Аннотация

В статье исследуется традиционное изложение мотивов, связанных с именем наречением богатырей в кыргызских и алтайских эпосах. Кыргызские и алтайские народы являются родственными народами, но также имеют культурные и литературные общие черты. Особенно это проявляется в эпосах двух народов. Такие мотивы, как бездетность в системе кыргызских и алтайских эпосов, чудесное рождение героя откровением в снах родителей, именование, очень быстрое взросление, взросление сильным, проявление необыкновенных подвигов, являются традиционными явлениями в эпосах этих двух народов. В исследовании рассматриваются общие эпические произведения кыргызского и алтайского фольклора, охарактеризованы общие и архаические мотивы, связанные с именованием героев в их эпосах с современной точки зрения, сопоставлены и проанализированы некоторые взгляды и мнения. Выявлены связи, типичные черты, сходства и различия между эпосами двух народов.

Ключевые слова: кыргызский и алтайский фольклор, сходство, жанры, общий сюжет, архаические мотивы, традиция, образ, сюжет.

TRADITIONAL PRESENTATION OF MOTIVES ASSOCIATED WITH THE NAMING OF THE HERO IN THE KYRGYZ AND ALTAI EPICS

Abstract

The article examines the traditional exposition of motifs associated with the names of heroes in the Kyrgyz and Altai epics. Kyrgyz and Altai peoples are related peoples, but also have cultural and literary commonalities. This is especially evident in the epics two peoples. Such motives, as statelessness in the system of Kyrgyz and Altai epics, the miraculous birth of a hero, the revelation in the dreams of parents, naming, very fast adulthood, the growth of strong, the manifestation of unusual epics, the appearance of extraordinary tales. The study focuses on common epic works of Kyrgyz and Altai folklore, characterizes common and archaic motifs associated with the naming of heroes in their epics from a modern point of view, and compares and analyzes some views and opinions. The connections, typical features, similarities and differences between the epics of the peoples were identified.

Keywords: Kyrgyz and Altai folklore, similarity, genre, general plot, archaic motifs, tradition, image, plot.

Киришүү

Жашоодо адам баласы өз өмүрүнүн канча экенин билбеген сыяктуу эле, ал жарык дүйнөгө келгенден кийин өзүнө кандай ысым алууну да өзү чечпейт. Ошондуктан көпчүлүк элдерде, анын ичинде кыргыз элинде да биздин ата-бабаларыбызда да бул социалдык акт болуп саналат. Ал нерсе сөздүн кереметтүү күчүнө ишенүүгө негизделген. Окумуштуулардын пикири боюнча, бул алгачкы коомдун адамдарынын сөздүн, тыбыштардын топтому эмес материалдык нерсе катары кабылдагандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми архаикалык салтта болсо адам баласына коюла турган ысым жогорку күчтөргө тиешеси бар бирөө тарабынан берилгендиги менен белгилүү болот. Байыркы түрктөрдө бала төрөлгөндө ага ат коёрдон мурун анын жынысын тергеп аташкан. Түрктөрдө бала төрөлгөндө анын жынысын аябай, уул төрөлсө – бөрү, кыз төрөлсө – түлкү деп аташса, ушул эле салт кыргыздарда да кездешет (Абдимиталип уулу, 2022, б. 131; Мурзакметов, 2005, б. 22).

Негизинен балага ат коюу - бала төрөлгөндөн кийинки аткарыла турган жооптуу иш - чаралардын бири болуп эсептелинет. Адатта балага ысымды аксакал киши же өз атасы коюп келген. XX кылымдын башында балага ат коюуга байланыштуу мындай тарыхый бир маалымат жазылып калган. Алгач балага ат коюнун алдынан союш союлуп, ал үйгө коноктор чакырылат. Келген коноктор тамак жеп бүткөндөн кийин, атайын калтырылган жото жиликти жана баланы төрдө отурган аксакалга алып келишет. Андан соң аксакал жиликтин этин туурап, отургандардын баарына ооз тийгизет жана балага ат коёт. Кыргыздар балдардын атын жакшы тилек менен байланыштырууга аракет кылып келишкен. Алар балага коюлган ат анын келечектеги жашоо, турмуш, тагдырына таасир берерине ишенишкен.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Макаланын объектиси катары кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырга ат коюуга байланыштуу мотивдердин салттуу берилишине байланышкан айрым бир актуалдуу маселелер, көз караштар, изилдөөлөр тандалып алынды. В. М. Жирмунский, Р. З. Кыдырбаева, М. Мамыров, А. К. Мурзакметов сыяктуу окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен иликтөө алып барылды. Изилдөө анализ, салыштыруу, типтештирүү, сыпаттоо жана тектештирүү методдоруна негизделет.

Элдик ишенимдерде белгилүү болгондой эле байыркы доорлордо балага ат коюуда ал төрөлгөн мезгилдеги болуп жаткан кандайдыр бир окуялар, жыл мезгили, жаратылыштагы аба ырайы да эске алынгандыгы байкалат. Маселен, “Курманбек” эпосундагы башкы каарман болгон баатыр Курманбектин тагдыры өзүнүн атына окшош болуп, ал өмүрүн, жанын эли, жери үчүн курман кылган баатыр болсо, “Манас” эпосундагы Көкөтөй хан уулуна Бокмурун деген атты балага жаман ат койсо атты уккан адам ирээңжип, көз тийбейт, назар түшпөйт, аман жүрөт деген элдик ырым-жырымга байланыштуу койгон. Ал эми кыргыз жана алтай элдеринин эпосторунда балага ат коюу боюнча мындай маалыматтар, көз караштар арбын кездешет.

Натыйжалар жана талкуулар

Эпостордогу баатыр болуучу балага ат коюу - эпостогу салттуу сюжеттик формулалардын өзүнчө бир түрү болуп эсептелинет. “Наречение имени играет весьма существенную роль в эпической биографии героя богатырской сказки как магическое благословление предсказание его будущего героического пути” (Жирмунский, 1974, б. 229), -

деп В. М. Жирмунский көрсөткөндөй, эпостогу баатырдын аты да затына шай келүүсү менен анын образын толуктап турары анык. Ошентип эпикалык каармандын ата -энесинин жана элдин тилегин көксөп, зарлаган максатын ишке ашыруучу баатыр бала болуп төрөлүшү, ага ат коюу, эр жетүүсү адаттан тыш укмуштуу мотивдер менен коштолуусу эпикалык планда табигый нерсе. Бул жөнүндө Р. Сарыпбеков: “Элдин түшүнүгүндө улуу миссия үчүн атайы төрөлгөн адам катардагы эле бирөө эмес, кандайдыр адаттагыдан тышкары болууга тийиш. Мындай адаттан тышкаркы укмуштуулук, өзгөчөлүк алдын ала сезилип турууга тийиш. Ошондуктан анын бойго бүтүү, төрөлүү, эр жетүү процессине кеңири көңүл бөлүнөт”, - деп жазат (Сарыпбеков, 1987, б. 39).

Ал эми окумуштуу А. К. Мурзакметов балага ат коюу тууралуу элдик ишенимдерге байланыштырып: “Балага молдону же айылдагы аксакалдардын бирин чакыртып келип, кулагына азан айттырышкан. Андан кийин бөбөккө ат коюлган. Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белеги – анын ысымы. Бул биринчи энчиде (атта) ата – эненин чексиз үмүмтү, баладан күткөн келечек максаты жатат. Адамдын турмушунда анын ысымы зор мааниге ээ. Жасалган бардык жакшы же жаман иштерде адамдын аты аталат. ошондуктан кыргыздар “Жаманатты (жаман аттуу) болгондон кудай сактасын” деп тилешет. Балдарга тарбия берүүдө да “биздин атыбызга наалат келтирбе, жаманатты кылба” деп эскертишсе, баласыздар болсо “атым өчүп калат” деп тынчсызданышкан. Атка өзгөчө маани берүү тилибиздеги “Атың чыкпаса, жер өрттө” деген макалдан таасын байкалат. Кыргыздардын ат коюуга өтө жоопкерчиликтүү карашкандыгын “Манастагы” мисалдар да толук далилдей алат. Бай Жакып элүүдөн өткөндө уулдуу болуп, той берип, чогулган элден баласына ат коюп берүүнү өтүнгөндө, аксакалдар узакка чейин ылайыктуу ысым таба албай кыйналып туруп калышат. Бул кырдаал эпосто:

Ат коюңар деп айтып,
Аксакал Жакып кеп айтып,
Көптүн келди кашына,
Ат асмандан дечү эле,
Жакшы ат коёр бекен деп,
Көзүн салып бай Жакып

Аяк менен башына, - деп берилет. Мындагы “Ат асмандан дечү эле” деген саптан кыргыздардын адамдын ысымын Теңирдин ыйык белеги катары кабылдашканын көрөбүз. Бабаларыбыз адам төрөлгөндө асманда анын жылдызы кошо төрөлөт деп ишенишкен. Эпосто чогулган элге ак күлөлү дубана жардамга келип, ал балага Манас деп ат коёт. Байыркы түрк урууларында балага атты айыл же уруу аксакалдары коюшкан. Кийин араб маданияты тараганда бул ишти дербиш, календер, дубана, молдолор колго алган. Жогорудагы факт да муну тастыктап турат”, - деген пикирин билдирген (Мурзакметов, 2005, б. 24-25). Жогорудагы пикирлердин бардыгы балага ат коюу анын кийинки тагдырына байланыштуу болуп, кайсы бир деңгээлде анын өмүрүн мүнөздөөчү, прогноздоочу мааниге ээ экендигин көрсөтүп турат жана фольклордук чыгармачылыкта өз изин калтырган десек болот.

Кыргыз эпосторундагыдай эле каарманга ат коюуга байланышкан эпикалык мотив казак фольклорундагы “Көзүйкө менен Баян” эпосунда да кездешет, бешик тойдо уулга эл арасынан чыккан жүз жаштагы Ак - Сагал, кызга кемпир ат коёт. Бул баатырдык - архаикалык чыгармалар болуп эсептелген алтай, шор эпосторундагы (“Алтын - Тойчи”, “Алтын - Бизе”,

“Алтын - Сом”) бала чоңойгондон кийин колуна айран алып, талаага чыгып, өзүнө ат коюп берүүчү адам издегенге окшош, адатта карыя адам келип, баатырга ат коюп, айранын ичет, же болбосо баатыр менен анын минүүчү аты экөө бири - бирине ат коюшкан мотивдерге салыштырганда бир кыйла кийин пайда болгон десек жаңылышпайбыз.

Ал эми кыргыз эпостору “Эр Төштүк”, “Жоодарбешимде” да балага ат коюуда капысынан пайда болгон аксакалдын ысым бериши орун алган (Эр Төштүк, 1996; Жоодарбешим, 1997). Бул мотивдин түрк - монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында орток экендигин боюнча Р. З. Кыдырбаеванын төмөнкүчө пикирине кошулуу менен тастыктоого болот: “Бул жагдайда дубананын образынын ачык трансформациясы байкалат. Кыргыз эпосторундагы турмуш тажырыйбасы менен акылмандыкка жеткен карыянын образы экинчи планга сүрүлгөн. Эпос үчүн жаңы болгон мусулмандашкан мотивдер келип чыккан. Мында дубананын образы баатырдын жердеги жашоосун аныктоо үчүн жогортон жөнөтүлгөн ыйык карыянын образы катары кабылданат. Мисалдан исламга чейинки байыркы өзөк мотив кийинки тарыхый этаптарда башка идеялык мотивдердин нугунда кайрадан ойлонулуп иштелип чыккандыгын бекем ынаным менен байкоого болот” (Кыдырбаева, 1996, б. 190). Мында окумуштуу алгач аксакал катары берилген образ кийинки мезгилдерде эл турмушуна келип кирген ислам дининин таасири менен дубананын образына айлангандыгын белгилейт.

Элдик эпостордо балага ат коюу туруктуу сюжеттик бөлүк катары калыптанган. Кайсы гана эпосту албайлы ата - эненин, эл - журттун тилеги менен дүйнөгө келген башкы каарманга ат коюуга өзгөчө көңүл бөлүнгөнүн байкоого болот. Анткени ат, ысым адамдын тагдырын аныктоочу мааниге ээ деп билишкен. “Эр Төштүктөгү” Төштүк деген ысым төшү түктүү, баатыр дегенден келип чыккан деген түшүнүк да бар.

Кыргыз жана алтай эпосторундагы болочоктогу баатыр балага ат коюу өзүнчө бөтөнчөлүктөргө ээ. Алсак, көп убакытка чейин баланын ысымсыз болуп жүрүшү, качан гана ал тестиер болгондо капыстан пайда болгон аксакал тарабынан ат коюлушу “Эр Төштүк” эпосунун В. В. Радлов жазып алган нускасы менен алтай эпосторунда бирдейликте келет.

Баатыр болуучу балага ат коюу мотивине манасчы Жусуп Мамайдын вариантынан мисал келтирсек, Төштүктү энеси эки жыл боюнда көтөрөт, төрөй албай кыйналып жүргөндө элине кеңеш салган Элеманга ак чач аял жолугуп, кардын жарып албасаң балаң мерт табат дейт. Анын айтканын аткармакчы болгондо бала курсактан сүйлөп, элге кудайы берүүсүн айтат. Бала чоң төрөлүп, оозантканда алты карын майды бир жеп оозанат, жети күндө басып, атасы менен эл аралайт. Анын атын койгондо төшү түктүү төрөлгөндүгү эске алынып Төштүк коюлат. Изилдөөчү М. Мамыровдун пикири боюнча Төштүк деген ысым жердин күчтүү теңири, жер ээси деген көөнө ишенимди түндүргөн мааниден келип чыккан. Окумуштуунун ою боюнча: “Төшү түктүү жер урсун” деген айтым кыргыз эпосунда белгисиз кездерде Төштүк урсун дегенди билдирген (Мамыров, 1986, б. 59-62). Кандай болгондо да бул гипотеза эпикалык каарман Төштүктүн архаикалуу башатын көрсөтүп турганы ачык. Баланын түктүү болуп төрөлүшү “Огуз - намедеги” башкы баатырдын түктүү төрөлүүсүнө окшош, мында эпостордогу каармандардын тотемдик генеологиясы, башкача айтканда адам өзүн жан - жаныбарлардан бөлүп карай электеги көөнө түшүнүгүнүн чагылуусу экендиги байкалат.

Ал эми “Эр Төштүктүн” казак жана татар версияларында Төштүктүн (Төстік, Түшлүк) энесинин кош бойлуу кезинде төштүн этине талгак болуусу бар, ошондуктан балага Төштүк деп ат коюлат. “Эр Төштүк” эпосундагы баатыр болуучу баланын укмуштуу төрөлүүсү

Саякбай Каралаевде: “Кара башыл көк койдон самсаалай тартып ирик тууду, Эр Төштүктү энеси таманы менен тик тууду”, - деп берилет. Эпостун акырында Төштүк эл - жерине кайтып келгенде жети жылы боюндагы баланы көтөрүп, баатырдын жолун карап жүргөн кереметтүү Кенжеке эркек бала төрөйт, атын Жолоочу коёт, аны менен бир мезгилде эле төрт түлүк малдын куту болгон чаар инген ботолоп, кара бээ кулундайт (Эр Төштүк, 1996, б. 72).

Биз иликтөөгө алган эпостордо элдик оозеки чыгармачылыктын элдик ырлар, кошоктор, макал - лакаптар сыяктуу бир нече жанрлары бири - бирине аралашып, айкалышып учурайт. Маселен кошоктордон, керээз, арман ырларынан тартып санат - насыяттарга, макал - лакаптарга, жөө жомоктордун түрлөрүнөн тартып уламыш, мифтерге чейин эпостон табууга болот. Бирок, эпосторубуз ар түркүн жанрдагы чыгармалардын жыйнагы, көптөгөн маалыматтардын жөнөкөй топтолушу эмес. Бардык окуяларды бириктирип, байланыштырып турган башкы нерсе - баатырдын өмүр жолу жана баатырдык иштери. Анда элибиздин жашоо - турмушун, үрп - адатын чагылдырган окуялар арбын кездешет.

Төштүк баатырдын төрөлүшүнөн мурун перзент тилеген Элеман менен байбичеси жерлерге сыйынып, курмандык чалат. Бул эпостун дээрлик бардык варианттарында эскертилип айтылат. Перзентке зар болуп, көпкө бала көрбөгөн жубайлардын баатыр болуучу перзенттүү болушу жана ага арнап той бериши эпостордогу туруктуу кездешкен окуялардан болуп саналат. Бул окуяга байланыштуу жаңы төрөлгөн балага ат коюу, ага арнап той берүү салты кенен сүрөттөлгөн.

Эпостогу көөнө ишенимдер анын сюжеттик компоненттеринен болуп, чакан сюжеттик мотивдерден турат. Алсак, каарманга ат коюу мотиви бир нече бөлүктөргө ажырайт. Мисалы, бул алтай эпосторунда:

1. башкы каарман баланын эсине киргенче ысымсыз жүрүшү;
2. баланын энесине кайрылып, анын кеңеши менен колуна айран куйган идишти алып талаага чыгып ага ат коюп берүүчү кишини издеши;
3. баланын ачуу кыйкырыгынан соң кайыбынан пайда болгон аксакалдын ага ат коюп бериши, колундагы айрандан даам татышы ж.б. (Кыдырбаева, 1996, б. 5).

Ал эми алтай элинин “Алып - Манаш” эпосунда баатырдын төрөлүшү, эрезеге жетиши кыска берилет:

Журтка артар уул бүткени
Кызарып агар каны жок,
Кыйылып өлөр тыны жок,
Коо кырлаң тумчукту,
Кош аркадый кабакту,
Жарын бойдо жапшары жок,
Омырткада үйези жок,
Эки жаак кан - кызыл,
Эки көзи от - жалбыштый,
Ак - боро атка минген
Алып - Манаш баатыр болды (Алтай кай чөрчөктөр, 1985, б. 8).

Келтирилген мисалдагы “кызарып агар каны жок, кыйылып өлөр тыны жок” деген айтым баатырдын өлбөстүгүнөн кабар берип, жөнөкөй пенделерден анын артыкчылыгын көрсөтүп турат жана алтай, кыргыз эпосторунда туруктуу кездешүүчү портреттик мүнөздөмөлөрдөгү баатырды сыпаттоо ыкмасы болуп саналат. Ал эми баатыр менен бир катарда ар дайым минген атынын айтылышы көчмөн цивилизацияда жашаган элдердеги салттуу көрүнүш. Баатырды минген буудан атсыз элестетүүгө мүмкүн эмес. “Маадай - Кара” эпосунда башкы каарман Кара - Кула атты мингенде өзүн ишенимдүү сезип максатын жүзөгө ашырууга багыт алат.

“Маадай - Кара” эпосу алтай эпосторунун ичинен көлөмү боюнча эң үлкөнү болуп 7738 ыр саптарынан турат. Эпостун сюжеттик мотивдери башка алтай эпосторунда учурайт. Алсак, кары ата - энеден баатыр баланын туулушу (“Ак - Тайчи”, “Сай - Солоң”); каармандын жаш бала кезинде тыштан жоо келип кол салышы (“Кан - Пүдей”); каарманга аксакал, карыянын же байбиченин ат коюшу (“Ай - Каан” ж.б.); баатырдын алыскы жолго чыгуусу жана тоскоолдуктарды жеңип эрдиктерди көрсөтүшү, үйүнө тастаракай кейпинде келип колуктусун сыноосу (“Темир - Санаа”, “Токтобай - Мерген”) ж.б. “Маадай - Каранын” экинчи бөлүгүндө Көгүдөй - Мерген тууралуу баяндалып, андагы баатырдын кандын кызына күйөө болууга аракеттенип жаткан жигиттер менен түрдүү мелдештерде жарышканы учурайт. Маселен, “Когутэйде”, “Малчы – Мергенде” да болочок кайнатанын татаал тапшырмаларын аткаруу мотиви кездешет. Булардын баары “Маадай –Каранын” эпикалык чыгарма катары салттуу сюжетке ээ экендигин көрсөтүп турат.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, тектеш элдердин эпикалык чыгармаларында, анын арасында биз изилдөө объектиси катары алган кыргыз жана алтай элдеринин эпосторунда каарманга ат коюу сюжеттик мотиви да типологиялык окшоштукта берилет. Мында башкы каарман алгач тестиер болгуча ысымсыз жүрөт (“Эр Төштүктүн” В. В. Радлов жазып алган вариантында, алтай эпосторунда) кийин энесинин эскертүүсү менен атасы эл чакырып той берип баласына ат коюп берүүнү элден өтүнөт. Каралып жаткан эпостордо аксакалдын балага ат коюусу туруктуу сакталган мотив болуп саналат. Колдоочулук кызматты аткарган аксакал, кийинчерээк трансформацияга учурап дербиш жана башка образда келген көөнө кейипкер карыянын катышуусу бул мотивдердеги салттуу, туруктуу көрүнүш экендиги анык. Жогоруда аталган мотивдер келтирилген мисалдардан даана көрүнүп тургандай эпостордун алгачкы жаралышынан тартып эле жашап келе жаткан, узак убакыттардын сыноосунан өтүп, туруктуу, салттуу сюжеттик формулага айланган көрүнүш болуп саналат.

Адабияттар:

Абдимиталип уулу Н. (2022). Обычай, связанные с рождением ребенка у средневековых караханидов и современных кыргызов. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 126-132. DOI: https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_126. EDN: DUMQTV.

Алтай кай чөрчөктөр. (1985). т. 1. Сост. Н.У.Улагашев. Туулуу-Алтай.

Акмолдоева, Ш.Б. (2003). *Манас ааламы*. Бишкек: Илим.

Жирмунский, В. М. (1974). *Тюркский героический эпос*. Ленинград: Наука.

Жоодарбешиш. (1997). Эпос. “Эл адабияты” сериясы, т. 3. Бишкек: Шам.

Кыдырбаева, Р.З. (1996). *Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство*. Бишкек: Шам.

Мамыров, М. (1986). *Адабият башаты*. Фрунзе: Илим.

Мурзакметов, А.К. (2005). *Кыргыз ырым-жырымдары*. Ош.

Сарыпбеков, Р. (1987). *“Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы*. Фрунзе: Илим.

Эр Төштүк. (1996). *“Эл адабияты сериясы”*. II т. – Бишкек: Шам.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 57-68

УДК: 82-1/29

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_7](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_7)

**КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН УЛУТТУК ТАБЫШМАКТАРЫ:
СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДҮЛҮКТӨР**

КЫРГЫЗСКИЕ И АЛТАЙСКИЕ НАРОДНЫЕ ЗАГАДКИ: СТРУКТУРНО-
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

KYRGYZ AND ALTAI TRADITIONAL RIDDLES: STRUCTURAL-SEMANTIC PARALLELS

Мамасайт кызы Тажигүл

Мамасайт кызы Тажигүл

Matasait kuzu Tazhigul

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

kamiladastanbayeva@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН УЛУТТУК ТАБЫШМАКТАРЫ: СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДҮЛҮКТӨР

Аннотация

Табышмак түшүнүгү элдик көркөм чыгармачылыктын бир бөлүгү болуу менен бирге, жалпы адамзаттык маданиятындагы салттуу көрүнүш. Табышмак – жаратылыш кубулуштарын, ар кандай заттар менен түшүнүктөрдү каймана мааниде сапаттап, жандырмак талап кылган кыска поэтикалык чыгарма. Жанр катары байыркы замандарда жаралган болсо да, бүгүнкү күнгө чейин өз касиетин жоготпой жашап келет. Макалабызда кыргыз жана алтай элдериндеги табышмактардын окшоштуктары жана айырмачылыктарына токтолуп, аларга анализ берүүгө аракет жасадык.

Ачык сөздөр: табышмак, жандырмак, фольклор, кыргыз-алтай жалпылыктары, улуттук маданият.

КЫРГЫЗСКИЕ И АЛТАЙСКИЕ НАРОДНЫЕ ЗАГАДКИ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Аннотация

Жанр загадок является традиционным явлением в культуре человечества, помимо того, она является частью народного творчества. Загадка – это небольшое поэтическое произведение, требующее оживить в символическом смысле явления природы, различные предметы и понятия. Хотя он был создан как жанр еще в глубокой древности, но дошел до наших дней, не потеряв своих особенностей. В нашей статье мы попытались проанализировать сходства и различия загадок кыргызов и алтайских народов.

KYRGYZ AND ALTAI TRADITIONAL RIDDLES: STRUCTURAL-SEMANTIC PARALLELS

Abstract

The genre of riddles is a traditional phenomenon in the culture of mankind; in addition, it is part of folk art. A riddle is a small poetic work that requires you to revive natural phenomena, various objects and concepts in a symbolic sense. Although it was created as a genre in ancient times, it has survived to this day without losing its features. In our article we tried to analyze the similarities and differences between the mysteries of the Kyrgyz and Altai peoples.

Ключевые слова: загадка, разгадка, фольклор, кыргызско-алтайские общности, традиционная культура.

Keywords: riddle, solution, folklore, Kyrgyz-Altai communities, traditional culture.

Киришүү

Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири кыргыздар экендиги бүгүнкү күндө далилдөөнү деле талап кылбайт. Өзүнүн эл катары калыптануусунда кыргыздар узак жолду басып өтүп, далай элдер менен аралашып, куралгандыгы белгилүү. Алардын бири катары бүгүнкү күндө Россиянын Тоолуу Алтай автономиялуу областынын негизги калкы болгон алтайлыктарды атоого болот. Алардын *ойроттор* деп аталгандыгы да белгилүү. “Манас” эпосунда айтылган “Ойротто жок эр экен” деген салыштыруу дал ушул алтайлыктар менен байланыштуу. Кыргыз элинин алгачкы этникалык түзүлүшү алтайлыктар менен тыгыз байланыштуу. Этникалык процесстеги мындай жакындыктар алтайлыктар менен кыргыздардын байыркы мезгилдерден берки байланышынан келип чыккан. Тоолуу Алтай Кыргыз мамлекетинин жана кыргыздардын экономикалык жана саясий кызыкчылыктары үчүн маанилүү аймактардын биринен болгон. Негизинен алтайлыктар кыргыздарга кыштымдар (түбөлүк салык төлөөчүлөр) болушкан.

Кыргыз-алтай элдеринин жалпылыктарын уруу-урук аталыштарындагы, жер-суу аттарындагы, материалдык жана руханий маданияттын үлгүлөрүндөгү жалпылыктар чагылдыра алат. Түркий тилдүү элдердин ичинен алтай тили кыргыз тилине эң жакын деп саналып, экөө тең түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна жатат. Алтай тилинде да түндүк жана түштүк диалектилери бар. Түштүк диалектиси байыркы кыргыз тилинен (5-10-к.) тармак болуп чыгып, кыргыз тили менен бир классификациялык топту түзөт. Лексикалык, фонетикалык, грамматикалык белгилери кыргыз тилине жакын. Лексикасында монгол сөздөрү арбын. Бирок биз өзүбүздүн изилдөө ишибизде кыргыздар менен алтайлыктардын жакындыгын тилдик фактылар аркылуу эмес, алардын табышмактарындагы жалпылыктар аркылуу кароону чечтик. Табышмак айтпаган эл жок. Табышмак – жаратылыш кубулуштарын, ар кандай заттар менен түшүнүктөрдү каймана мааниде сапаттап, жандырмак талап кылган кыска поэтикалык чыгарма. Жанр катары байыркы замандарда жаралган болсо да, бүгүнкү күнгө чейин өз касиетин жоготпой жашап келет (Кайыпов, 2022, б. 176). Табышмак байыркы түрк тилинде *танзуг* деп аталат жана Махмуд Кашгаринин эмгегинде кездешет (Абдимиталип уулу, 2023, б. 103).

Көчмөн элдердин табышмактары өздөрү баккан малга байланыштуу болушу мыйзам ченемдүү. Үй жаныбарларынын ичинен жылкы өзгөчө мааниге ээ. Жоокердик замандан бери “Ат адамдын канаты” болуп, жылкы минерге унаа, жегенге эт, ичерге кымыз болгон. Айрыкча кыргыз эли көчмөн калк болгондуктан, аларга ат аябай керектүү жандык болуп эсептелинген. Бабаларыбыз атты минип алып түндөп-күндөп жүрүп отурушкан. Ал адамдын канаты гана эмес, досу да болуп саналат. Элдик оозеки чыгармалардан, б.а баатырдык эпостордон: Аккула, Чалкуйрук, Мааникер, Көк Тулпар, Көктеке, Көкала, алтайлыктарда Ак Боро сыяктуу күлүк аттардын ысмын жолуктурабыз (Жолдошова, 2023, б. 40).

Ошондуктан да, эл арасында жылкыга байланыштуу табышмактардын кездешиши мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыздарда:

Минсең – канат,
 Чапсаң – шамал,
 Аны сыйлабаган,

Кишилер жаман. (Ат) деген табышмак айтылып калган (Балдар фольклору, 1998, б. 27).
Ушул эле табышмак алтай элинде төмөндөгүдөй берилет:

Сүмер улан,
Сүт көл.
Удура көрөр
Учар куш. (Ат) (Алтайские загадки, 1981, б. 59).

Салыштырылган эки элдин табышмактарын жалпылыгын кароодо бир топ айырмачылыкты жолуктурууга болот. Ал эми туюнткан маанисинде айырма жокко эсе. Кыргыз элинин табышмагында аттын образы башка бир предмет же жаратылыш кубулушу аркылуу каймана мааниде берилсе, ал эми алтай элинин табышмагында аттын башын “бийик зоого”, көзүн “эки тирүү көлгө” салыштырып, “учкан куштай” - деп сүрөттөйт. Демек, эки элде тең “Ат - адамдын канаты” деген макал бирдей колдонгондугун жогоруда келтирилген мисалдан байкоого болот. Бул макал алгач Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде катталган (Махмуд Кашгари, 2005, б. 86; Абдимиталип уулу жана Жапаралиев, 2023, б. 133).

Кыргыз элинде азыркы мезгилге чейин ат алысты жакын кылган негизги унаасы болуп эсептелинген. Ошондуктанда ат тууралуу төмөндөгүдөй дагы бир табышмак жаралган:

Сууга кирсе миң,
Суудан чыкса бир. (Аттын куйругу) (Табышмактар, 2002, б. 43).

Ушундай эле жандырмакты талап кылган алтай элинин табышмагы төмөндөгүдөй берилген:

Сууга кирсе – јаан,
Суудан чыкса - кичинек. (Аттын куйругу) (Алтайские загадки, 1981, б. 60).

Кандай гана табышмак болбосун түшүнүктү, предметти чагылдыруу фольклордун традициялуу образ системасынан четтебейт. Жогорудагы табышмакты мисалга алып караган болсок, биринчи сап экинчи сап менен бири-бирине карама-каршы туруп, антитеза кубулушун пайда кылды. Табышмактарды мындай кубулуш аркылуу берилүүчү ойдун көркөмдүк сапаты күчөйт, таасир этүүчү кудурети артат. Дагы тилдик жактан алып караганда келтирилген мисалдарда саптын башындагы үнсүз тыбыштын кайра кайталанышынан улам ассонанс кубулушу пайда болду. Бул кубулушту эки эл тең бирдей деңгээлде колдонгондугу жогорудагы мисалдан байкайбыз.

Жылкы сыяктуу эле төө да адам турмушунда негизги орунду ээлейт. Төө негизинен чөлдүү аймакта жашаган, ал бир нече күн суусуз жашай алат, жаны бышык жаныбар. Кыргыздар төөнү өзгөчө жаныбар катары баалашкан. Ошондуктан да балбылдаган көзү чоң кыздарды “бото көз” деп, ботонун көзүнө салыштырып айтышкан. Андай көздүү кыздарды эң сулуу деп эсептешкен. Төө жөнүндө эл ичинде ар кандай түшүнүк, уламыштар айтылып келинет. Төөгө карата кыргыз элинде бир канча ырым-жырымдар иштелип чыккан. Ошондуктан кээде кош бойлуу аялга төөнүн этин жедирген эмес. Анткени, кош кабат кезинде төөнүн этин жесе, боюндагы баласын төөгө окшоп он эки ай көтөрөт дешкен. Эгерде аны күйөөсү экөө тең жесе зыяны жок дешет. Үй ээси аялы жүктүү кезинде кайсы бир жерден төөнүн этин жесе, бир кесимин сөзсүз түрдө үйүнө ала келген. Дегеле аны айрым учурларда гана, көп эле каалабай жешкен. Адам төөнүн этин бир жылда бир жолудан ашык жебеш керек

деген чектөө болгон (Мурзакметов, 2005, б. 14). Жогоруда айтылган чектөө төө бир мезгилдерде адам болгон экен, төөгө айлангандан кийин да, көп жагынан адамга окшош бойдон калган деген ишенимге байланыштуу болушу мүмкүн. Кыргыздар төөнү маанилүү учурларда – Меккеге зыярат кылганы жөнөгөндө, чогулуп түлөө өткөргөндө же хан такка отурганда гана союшкан.

Демек, байыркы замандан бери кыргыз элинин турмушунда төө өзгөчө орунду ээлегендиктен да, эл арасында төмөндөгүдөй табышмактын жаралышына алып келген:

Буттары апан – тапан,
Кийгени тигилбеген чапан.
Көзү жакшы болсо да,
Мойну тетири бүткөн эмедей.
Өзү чоң болсода, куйругу кенедей. (Төө) (Табышмактар, 2002, б. 47).

Ал эми боордош алтай элинин табышмагында болсо төө жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Эки көзү тосток,
Бели десе кертек,
Ичи онын чербек,
Куйругу болзо чолтык. (Төө) (Алтайские загадки, 1981, б. 65).

Төөнүн мүнөзүн башка ошого окшогон заттар менен салыштырып түзүлдү. Баса белгилей кетчү нерсе, табышмакта “куйругу кенедей” - деп троптун литота кубулушун жолуктурууга болот. Ал эми алтай табышмагында сыпаттап сүрөттөп, төөнүн образын туюк мааниде жеткирип берди. Натыйжада табышмак метафоралык негизде түзүлүп, боектуулук курч көрсөтүлгөн.

Көчмөндөр малдын азыгы болгон өсүмдүктөр дүйнөсүн да жакшы билишкен. Элибиз өсүмдүктөрдөн турмуш-тиричиликке зарыл болгон нерселердин баарын жасашыптыр. Түрдүү жыгачтардан боз үйдүн сөөгүн жасашкан, чий токуп ашкананы тоскон, ээр чапкан, кыл кыяк комузун, жыгач ооз комузун, сурнай, чоор сыяктуу музыкалык аспаптарды жасашкан, идиш-аяк кырган, короосун тосуп, отун кылып жаккан, арча түтөтүп аластаган. Ишкындын түбү менен терилерди өңдөп, боз үйдүн кереге-уугун, түндүгүн боегон. Элибиз өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрүн малга тоют катары эле эмес, өздөрүнүн тамак-ашына зарыл кошумча азык катары да пайдаланышкан. Ошондуктан эл ичинде өсүмдүктөр жөнүндө бир кыйла табышмактар жаралып, азыркы күнгө чейин өз ордун жогото элек.

Дарбыз – ашкабак тукумундагы бир же көп жылдык өсүмдүк уруусу. Тамыры көп тарамдуу, жерге 1м. ашык кирет. Сабагы төшөлмө узун. Дарбыз тоголок, сүйрү, жалпак жана цилиндр формалуу, сырты ак, кара ала ж.б болушу мүмкүн. Бул өсүмдүк негизинен жылуу аймактарда өсүүгө ыңгайланышкан. Дарбыздын тарыхый мекени Түштүк Африка болуп саналат. Кыргызстанда болсо дарбыз негизинен түштүк аймагында өстүрүлөт. Биздин аймакка жакынкы мезгилде келгенине карабастан, эл ичинде дарбыз жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Көк улагым көгөндө жатып семирет. (Дарбыз) (Балдар фольклору, 1998, б. 92).

Бул табышмактын жаралуу доору, жогоруда белгиленгендей, жакынкы эле мезгилди камтыйт. “Көк улагым” дегенде көк зат же предмет көз алдыбызга келет. Ал эми «көгөндө жатып семирет» дегенде, кыргыз элинде козу-улакты көгөнгө тизип багат. Демек, ичке сабагына байланып, талаада күн сайын чоңоюп, бышкандыктан, дарбызды көгөнгө тизилген улакка салыштырып, метафоралык негизде табышмак жаралды. Ал эми ушул эле дарбыз жөнүндөгү табышмак алтай элинде төмөндөгүдөй берилди:

Армакчыда жажыл бозу

Жадып семирет. (Арбуз) (Алтайские загадки, 1981, б. 142).

Негизинен салыштырылган жаткан элдердин табышмактары мааниси жагынан дээрлик бирдей экени жогорудагы келтирилген табышмактан байкоого болот. Бирок “дарбыз” деген аталыш алтай элинде “арбуз” деп аталат. Аны аймактык өзгөчөлүк деп эсептөөгө болот. Анткени, алтай эли менен орус элинин аймагы бизге караганда да бир топ жакын. Маселен: орус тилиндеги морковь, арбуз ж.б.у.с. сөздөрдү алтай тилинде да моркоп, арбуз деп аташат. Демек, өздөрү курамында болгон орус элинин таасиринен улам, алтай элинин кебинде жогорудагыдай өздөштүрүлгөн сөздөр пайда болду дегенге негиз бар.

Кыргыздарда “Пияздын кабыгын отко салба” дешет карылар. Анткени, диний түшүнүк боюнча алып караганда, анын кабыгын күйдүргөндө ал кандай күйсө, аркы дүйнөдө сен да ошондой күйөсүң деп эсептешкен.

Демек, пияз эл арасында кеңири тараган предмет, ошондон улам да, эл арасында төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Жапыз бойлуу,

Тогуз тондуу. (Пияз) (Балдар фольклору, 1998, б. 93).

Аталган табышмак пияздын формасын каймана мааниде берип жатат. Бою жапыз болуп, катар-катар кабык менен курчалгандыктан, аны “жапыз бойлуу, тогуз тондуу” деп адамга салыштырып, метафоралык кубулуштун негизинде табышмак жаралды. Мына ушул эле жандырмакты талап кылган алтай элинин табышмагында:

Тогус кат торко тонду

Толодой таадак отурат. (Согоно) (Алтайские загадки, 1981, б. 141).

Мындагы алтай элинин табышмагын тилдик жактан алып караганда, ар бир саптагы үнсүз тыбыштардын катар келүүсүнөн улам ассонанс кубулушун жолуктурууга болот. Бул табышмакты кыргыз тилине которгондо “Толодой баба тогуз катар тон кийип олтурат”, -деп түшүндүрүлөт. Демек, эки элде тең пияздын катар-катар тонун адамга салыштырган мааниси бирдей. Алтайча пияздын “согоно” аталышы да кыргыз тилинде “согон” деген формада жолугат, аны “Сопу согон жебейт, жесе кабыгын да калтырбайт” деген макал көрсөтүп турат.

Сабиз - чатыр гүлдүүлөр тукумундагы өсүмдүк уруусу. Жалбырагы тарамдуу, канат сымал. Эл ичинде: “Сабизди көп жеген адамдын бою узун болот” - дешет. Аны кээде “бой өсөр” деп да аташат. Буга себеп сабиздин составында витаминдердин молдугунан болуу керек. Сабиз – тамак ашка да атайын азык катары да колдонулат. Мына ошондон улам да эл ичинде:

Кичине гана сары киши,

Өзү ичкери, сакалы тышкары. (Сабиз) деген табышмак жаралган (Балдар фольклору, 1998, б. 93). Бул табышмактын жандырмагы - сабиз. Жогоруда келтирилген табышмакта сабизди сары кишиге салыштырып, “өзү ичкери, сакалы тышкары” деп сүрөттөп берген. Ал эми ушул эле жандырмакты талап кылган алтай элинин табышмагында:

Черниң кадында кызыл кижы,
Черниң сыртында чажыл кижы. (Маркуп) (Алтайские загадки, 1981, б. 159).

Бул табышмактын мааниси кыргыз элинин табышмагындай эле берилди. Бирок кыргыз эл табышмагында “Сары киши” сабизге салыштырылса, ал эми алтай табышмагында “жер астында кызыл киши, жер үстүндө жашыл киши” деп, метафоралык кубулуштун негизинде түзүлдү. Демек, эки элдин тең табышмагынын жандырмагынын түпкүлүгү окшош экенин жогоруда келтирилген мисалдан байкоого болот.

Кыргыз эли өзүнүн өмүр көчүндө жаратылыш, андагы кубулуштар, өсүмдүктөр жөнүндө гана табышмак айтып тим болбостон, көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн предметтер жөнүндө, маселен, өздөрүнүн дене мүчөлөрүнө байланыштуу болгон табышмактарды да айтып келишкен. Мисал катары карап көрсөк:

“Тий – тий” десе тийбейт,
“Тийбе – тийбе” десем тийет. (Эрин). (Балдар фольклору, 1998, б. 145).
Ушул эле табышмак алтай элинде:
“Тий” - дезем –тийбес.
“Тийбе!” -дезем –тийер. (Эрин). (Алтайские загадки, 1981, б. 134).

Бул табышмактын чындыгын алып караганда, эриндер “тий” десе бири-бирине тийбейт. Ал эми “тийбе” диген учурда тиет. Себеби тыбыштык жактан алып караганда “б” үнсүз тамга, үнсүздөрдүн бөлүнүү классификациясында жасалуу ордуна карай “кош эринчил” деп бекеринен аталбагандыр. Алар үстүнкү жана астынкы эрин бирине – бири тийип жасалгандыктан аталган. Бул табышмактын чындыгы болгон үчүн, ал жөнүндөгү уккан адамдын маалыматы бар жана табышмакты табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондой эле бул эки элдин табышмагында тең үнсүз тамгалардын катар келишинен улам ассонанс кубулушунан түзүлдү.

Жер бетинде тирүү жандык жашайт экен, алар үчүн көрүү органы эң негизги орган болуп саналат. Көзүбүз көргөндө гана ааламдын толгон-токой сырларын, кооздугун көрүп, ага баа берип, бизди курчап турган табияттын сулуулугуна таң каласың. Көзсүз биз үчүн жарык нерсе караңгы. Демек, адам баласынын жашоо турмушунда «көз» органы негизги орунда тургандыктан да, ал жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Кыпын түшсө ооруган,
Эки нерсе ичине,
Бирок, тоо, көл, токойлор,
Батып кетет ичине,
Бул эмне билип ал,
Пайдасы зор кишиге. (Көз) (Балдар фольклору, 1998, б. 57).

Өзү кичинекей эки зат болсо да, ага тоо, көл, токойлор жаратылышта эмне болбосун ичине кирип кетери ырас. Анын реалдуу турмуштан алынгандыгы таасын көрүнүп турат. Ошондой эле көздүн бет маңдайында кандай жайгашкандыгы тууралуу мындайча айтылат:

Эки суу бар,

Бирине бири кошулбайт. (Эки көз) (Балдар фольклору, 1998, б. 57).

Бул табышмактын жаралуу себептери төмөндөгүдөй болуу керек: көздүн кареги, чел кабыгы негизинен килкилдек заттан турат. Ошондой эле эки көздөн аккан жаш агын суу сыяктуу агып, бири-бирине кашулбайт. Ошондон улам да, бул табышмак ыйлап отурган бирөөнү көрүп, ошону элестетип жаралган табышмак болуп калган чыгар...

Ал эми ушундай эле мазмунду талап кылган алтай элинин табышмагында:

Эки карындаш,

Бой-бойын көрүшпейт. (Эки көз) (Алтайские загадки, 1981, б. 121).

Бул табышмакта адамдын жүзүндө жайгашкан эки көздүн бирин-бири көрө албастыгы берилди. Реалдык турмушта да ошондой. Бирок, аны көз дебей, каймана мааниде эки карындаш, башкача айтканда, эки тууган деп берилди.

Киндик жөнүндө эл арасында бир канча түшүнүк жана ырым- жырым жашап келет. Маселен: жаңы төрөлгөн баланын киндиги курч устара менен кесилип, анан курмушу күйгүзүп басат дешет. Киндикти кескен аял «киндик эне» аталып, бала ага карата өмүрү өткөнчө сый – урматын көрсөтүп келген. Жарык дүйнөгө келген бала «Жети энем бар» деп жерге түшөт экен. Өз энеси, чоң энеси, таенеси, аяш энеси, кайненеси, өкүл энеси, алардан да мурун киндик энеси болот. Мындай энеге кой же козу-улак жетелетип, кездеме же көйнөк берип, чепкен жаап, кыскасы ар ким колунда бар жолдугун жасаган. Ошондой эле баланын кээ бир мүнөзү ошол киндик энени тартып калат имиш, ошондуктан эл арасында: «Өз энесин эмес, жерден алган энесине тартыптыр» - деп да сүйлөп калышат. Киндикти жана баланын тонун жашыруун, адам баспай турган жерге же очоктун четине көмүп коюшкан. Бул аркылуу баланын киндигине катуу маани берилгени байкалып турат. Ошондон улам да эл арасында киндик жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак айтылып калган:

Жер боорунда жалгыз казык (чуңкур). (Киндик) (Балдар фольклору, 1998, б. 58). Ал эми алтай эл табышмагында:

Жаланда жангыс казык туру. (Киндик) (Алтайские загадки, 1981, б. 122).

Элибизде өзгөчө кыз баланын намысы анын киндигинде деп билишет. Ошондуктан “намысыңды бекит” деген сөз бар эл ичинде. Негизи киндик курсак бөлүгүндө жайгашкан. Ошондон уламда, жогорудагы табышмак “жар боорунда” же болбосо “Жаланда жалгыз казык” деп каймана мааниде берилди.

Эл ичинде кулак жөнүндө түрдүүчө түшүнүктөр бар. Алсак, “кулак чуулдоо” деген накыл сөз азыркы күндө да жашап келет. “Кулак чуулдоо, кулак чуркуроо, кулак чыңыруу, кулак кызаруу” негизи эки мааниде жолугат. Бири – элдин өзүнүн ишеними боюнча, бири – дин ишеними боюнча. Элдин ишениминде: кулак чуулдаганда бирөө ушактап жаткан болот. Ал да ошол адамдын жылына байланыштуу. Эгер жылы адал болсо, ал жөнүндө жакшы пикир айтылганы, ал эми жылы арам болсо, анда аны жамандап жатканы бышык. Эл буга ишеним менен мамиле жасашат. Дин ишениминде: кудайдын өстүргөн чоң дарагы бар имиш. Ошол дарактын бутактарындагы жалбырактар – жер жүзүндөгү адамдардын жаны имиш. Ал жалбырак куураганда ошол жалбырактагы жан өлөт имиш. Куураган жалбырак түшүп

баратканда көктөп турган жалбырактарга тийип кеткенде ошол өлө элек адамдын кулагы чуулдап калат имиш.

Ошондой эле эл арасында “кулак кести кул” деген накыл кеп бар. Кулак кести кул дегени кыңк этпеген, өз эрки өзүндө жок кул. Кулагын кесип салгандай тике сөз айтпаган эрксиз адам.

Байыркы эрксиз заманда теги жок адамды эзүүчү таптын адамдары кул кылып жумшап алган. Андай адамдар сатса – пулсуз, өлсө – кунсуз болгон. Андайларды аттын байгесине да сайып жиберген. “Кулда кулак жок” деп макал да чыгарышкан. Бул унчукпоо, канча тилдеп, сөгүп жатса да каршы сөз айтпоо деген мааниде.

Бул накыл кептин төркүнү - байыркы заманда эркинен ажырап, сатылып жүргөн кул адамга барып такалат. Өз элинен ажырап, көрүнгөндүн колунда эрксиз жүргөн кул ээсине кыңк этип каршы сөз айта алган эмес. Каршы сөз айтса анын кулагын да кесип таштаган. Кулдун кулагы болсо да, ал кулагы жоктой жемеге чыдаш керек, укса да укпагандай болуу керек (Карасаев, 1995, б. 263).

Кулак угуу органы болуп адам баласынын турмушунда негизги орунду ээлейт. ошондон улам да кулак жөнүндө эл арасында төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Эки бир тууган бирин-бири көрбөйт. (Кулак) (Балдар фольклору, 1998, б. 59). Ал эми алтай элинин табышмагында:

Бойымда барын,

Бойым көр албай жадым. (Кулак) (Алтайские загадки, 1981, б. 120).

Айтылган эки элдин тең табышмагы негизинен кулактын жайгашуу абалына карай түзүлдү. Айта кетчү нерсе, алтай элинин табышмагында келтирилген саптар үнсүз тыбыштардын катар келүүсүнөн улам ассонанс кубулушун пайда кылды.

Ошондой эле адамдын дене мүчөсүнүн бир бөлүгү болгон «беш манжа» жөнүндө эл арасында төмөндөгүдөй табышмак бар:

Беш баламдын бою барабар эмес. (Беш манжа) (Балдар фольклору, 1998, б. 61). Ал эми Алтай элинде:

Жангыс күн чыккан,

Сындары түңей эмес.

Беш карындаш. (Колдың сабарлары) (Алтайские загадки, 1981, б. 119).

Негизи эки элдин тең табышмагынын мааниси бир. Маселен: кыргыз эл табышмагында “беш баламдын бою тең эмес” деген болсо, ал эми алтай элинин табышмагында: “беш ага – ини бир күндө төрөлдү, бою ар түрдүү” - деп берди. Демек, бул табышмакта беш манжанын образын ага–инилер каймана мааниде жаратып берди. Реалдуу турмушта да адам баласынын беш манжасы бирдей эмес, түрдүүчө жайгашкан. Ошого байланыштуу эл арасында азыркы күнгө чейин “Беш кол тең эмес” деген макал жашап келет. Бул макал беш манжанын образын каймана мааниде кайталап, бул адам баласынын турмушу дайыма бирдей нукта болбогондугу жөнүндө баяндалып жатат. Ошондой эле элибизде “беш колуң оозуңа салба” деген да макал бар. Анын мааниси мындайча баяндалат: бир колдо баары болуп беш манжа бар, анын баарын оозго салуу – бул ашкере ачкөздүк, ошондуктан ага тыюу салуу менен барына канаат кыл, ач

көз болбо деген ойду берет. Демек, элибиз байкагыч, зээндүү келип, ушундай философиялык жактан ойлондура турган макалдарды колдонуп келишкен.

Кыргыздардын чачка карата мамилеси баланын карын чачын алууга байланышкан ырым – жырымдардан башталат. Бөбөктүн кыркын чыгарган күнү анын карын чачын да алышкан. Ымыркайга кирген кирине карын чач алынмайынча чыкпайт деп аташкан. Баланын чачы адамдын буту баспай турган, жашыруун жайга коюлган. Кыргызтандын кээ бир аймагында баланын карын чачын алганда ага энчи катары тай берүү салты азыркы күнгө чейин маанисин жоготкон жок.

Чачтын касиетине болгон ишеним ал алынгандан кийин да сакталып калган. Балдары токтобогон аялдар кош бойлуу кезинде касиеттүү, ыйык жерге зыярат кылган болсо, төрөгөн соң баласына коюлган көкүлдү аталган ыйык жерге барып алдырып келишкен. Чачты убагында алдырышпаса, бала ооруп сыркоолоно берет деген ишеним бар. Андай чачты төрөбөгөн аялдар бала көрөйүн деп ырымдап сатып алышкан.

Кыргыз эли байыртадан кыздарындагы узун чачты аздектеп келген. Анткени, чач канчалык узун болсо, ошол кызды акылдуу, намыстуу, анан да албетте сулуу деп баалап келишкен. Чачын өстүрүү үчүн кыздар камыштын тамырын сууга чылап коюп, кырк күн таң аздан туруп, күн чыга электе башын ошол суу менен жууса, чачы камыштай тез өсөт дешкен. Дагы бир ишеним боюнча асмандагы асан - үсөндү көргөндө кыздар чачынын учун кайчы менен кыркып тегиздесе, чачы тез өсөт экен (Мурзакметов, 2005, б. 57).

Өткөн бир замандарда чачы кыркылган аял киши үчүн эң уят эсептелинген. Анткени аял киши күнөө иш кылып, күйөөсүнүн көзүнө чөп салса, аны шермендечилик катары көрүп, эл арасына чачын кыркып алып чыгып ташбараңга алышкан. Буга мисал катары К.Жантөшевдин “Каныбек” романындагы ак жеринен айыпталган Бегайдын тагдырын алып карап көрүүгө болот. Ошондуктан аял кишилер мындай иштен айбыгышкан.

Чач аялдын гана намысы эмес, улуттун да намысы катары берилген. Мындай көрүнүш эл ичинде салт катары жашап келген. Биз андай көрүнүштү Т.Касымбековдун “Баскын” аттуу тарыхый романынан жолуктурабыз. Анда аттары даалайга кеткен алайлык Алымбек датка менен Курманжан датканын бешинчи уулу Камчыбектин трагедиялуу өмүрү жөнүндө баяндалат. Көралбастардын жалган жалаа кеби менен Камчыбектин сүйүктүү аялы Асел айымдын жөн жеринен келгиндер тарабынан чачынын кыркып салынышы, урук-аймагынын бетине кара көө сыяктуу так калтырылышы келгиндерди тындым кылууга алып келген. Натыйжа Камчыбектин өлүмү менен аяктайт. Демек, бул жерде кичинекей гана чач адам баласынын турмушун чектеп койду. Бул кыргыз аялынын намысын сактоо болуп эсептелинет.

Убакыттын өтүшү менен, азыркы мезгилде да карылар: “чачың кыркпа, чачты кыркуу өмүрүңдү кыркуу менен барабар” - деп какшап келишет. Ал эми боюнда бар аял чачын кыркаса, болочок перзентинин өмүрүн кыркуу менен тең деген кеп да айтылып жүрөт.

Ошондой эле таралган чачтан чыккан калдыгын күйгүзбө, көгөрүп турган дарактын түбүнө көмүп кой дешет карылар. Баш жуугандан соң суусун тепсендиге төкпө, шайтандар тепсеп, башың ооруп калат дешет. Ал эми илгертеден бери кыздын үй тутумун, тазалыгын колдонгон тарагынан билишкен. Эгер тарагында чач калып калган болсо, андан жакшы үй кожойкеси чыкбашы бышык деп билишкен.

Демек элибиз чачка аябай маани берип келерин биз жогорудагы мисалдардан байкап көрдүк. Ошондуктан да эл арасында төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Кара кыя үстүндө, кара токой. (Чач) (Балдар фольклору, 1998, б. 60).

Ал эми “чач” сыяктуу предметти талап кылган алтай элинин табышмагы төмөндөгүдөй берилди:

Тазылы жок кара агаш. (Чач) (Алтайские загадки, 1981, б. 115).

Бул табышмакты кыргыз тилине которгондо “Кара токой тамырсыз өсөт” деп түшүндүрүлөт. Демек, эки элдин тең табышмагында чач “кара токойго” салыштарылып берилди. Бул салыштыруу тегин жерден эмес. Анткени токой да чач сыяктуу бир мейкиндикте жыш жайгашып, бирдей өсөт. Ошону менен бирге аталган табышмактагы салыштырууда “тамыры жок өсөт” деп берилет. Биз реалдуу турмушта чачтын тамыры токойдун тамыры сыяктуу болбошун жакшы билебиз...

Тиш жөнүндө да эл арасында бир кыйла түшүнүктөр жашап келет. Өзгөчө жаш баланын жаңы гана чыккан тишине маани беришкен. Бөбөк тиш жарганда, ага: “Ий, тиши чыгып калыптыр” деп угуза айтпайт, антсе бала сырकोолоп калат деген түшүнүк бар. Эгер балага тиш чыгууда эң алгач үстүңкү тиши чыккан болсо, башын тандырга тыгып коюп ырымдаган, ал баланын жаагы узун болуп калат деген ишенимден улам аткарылган.

Элибиз тиштин бекем болушуна көңүл бурган. “Тишиң барда таш чайна, тиш түшкөн соң аш кайда” деп анын аткаруучу милдетин да, “акактай”, “күрүчтөй” деп сыпаттап, сулуулугун да баалаган. “Жумшактан ич оорусу, катуудан тиш оорусу жаман” дешип азабынан коркушкан. Ошол себептүү сөөктү качырата тиштеген иттин тишиндей катуу, бекем, курч тиш чыксын үчүн ырымдап баланын сүт тиши түшкөндө:

Сүт тишимди ал,
Азуу тишиң мага бер.
Жаман тишим сен ал,

Жакшы тишиң мага бер – деп нанга ороп итке берген же болбосо, үйдүн тамына ыргытып койгон (Мурзакметов, 2005, б. 58). Бекемдигине суктанганы менен, иттин тишинин арсайып турганын байкап, нанды таштап жатып: “Теше тишиң өзүң ал, күрүч тишиң мага бер” же “Күрүч тишиң мага, балта тишим сага” деп айтат. Түбү бекем тиш чыксын деп сүт тишти камыштын арасына да ыргытышкан. Ал эми тегиз чыгышы камсыз болсун үчүн түшкөн тиштер боз үйдөгү чийдин арасына кыстарылган. Мына ушундай түшүнүктөр эл арасында төмөндөгүдөй табышмактын жаралышына түрткү болгон:

Бир текче,
Бир текчеде жыш мыкча,
Биз-биз, биз элек,
Отуз эки кыз элек,
Бир тактага тизилдик,
Бирден-бирден үзүлдүк. (Тиш) (Балдар фольклору, 1998, б. 61).

Ал эми алтай элинде тиш жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак айтылып келет:

Үйде тизүлү быштак туру. (Тиш) (Алтайские загадки, 1981, б. 117).

Аталган эки элдин тең табышмагында тиштин ак экенин быштак сыяктуу нерсеге салыштырылып берилди. Ал эми тиштин катар иреттүү жайгашкандыгы жөнүндө: “бир тактага тизилдик” жана алтай элинин табышмагында “үйдө тизилип турук” деген саптар менен алмашылды. Демек, эки элдин тең табышмагы негизинен бирдей деп атоого болот.

Жыйынтыктоо

Жыйынтыктай келсек, кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгында өзгөчө орунга ээ болгон табышмактарында толгон-токой жалпылыктар кезигет. Мындай жалпылыктар эки элдин турмушундагы чарба жүргүзүү, дүйнө таануу, ой жүгүртүүсүндөгү окшоштуктардан улам жаралгандыгы шексиз.

Пайдаланылган адабияттар

Абдимиталип уулу, Н., & Жапаралиев, Ш. (2023). “Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланышкан сөздөр”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 131-142. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17. EDN: WYGH7D.

Алтайские загадки. Алтай Табышкатар. (1981). Сост., автор перевода, пред. и комм. К.Е.Укачина. Горно-Алтайск: Горно-Алт. отд-ние Алт. кн. изд-ва.

Балдар фольклору. (1998). 20-т. Түзг. Г. Орозова. Бишкек: Шам.

Жолдошова, К. (2023). “Кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 1(1), 38-45. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1\(1\)_5](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_5)

Кайыпов, С. (2022). “Табышмак айтышуу этнофольклордук жүрүм катары”. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана*, №10, 176-181. DOI: <https://doi.org/10.26104/NNTIK.2022.20.80.038>

Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр.* Фрунзе: Кыргызстан.

Мурзакметов, А. (2005). *Кыргыз ырым-жырымдары.* Ош.

Табышмактар. (2002). Түз. К.Ибраимов, А.Акматалиев. Бишкек: Шам.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 69-80

УДК:

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_8](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_8)

ТҮРК ОНОМАСТИКАСЫНДА ИТ КУЛЬТУ¹

КУЛЬТ СОБАКИ В ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКЕ

THE CULT OF THE DOG IN TURKIC ONOMASTICS

Ахмет Жафероглу

Ахмет Жафероглу

Ahmed Zhaferoglu

¹ **Макаланын түп нускасы:** Ahmet Caferoğlu. “Türk Onomastiğinde “Köpek” Kültü”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1961, Том, 9, бб. 1-11. **Которгон:** Абдимиталип уулу Нурсултан, PhD, окутуучу, ОшМУ.

ТҮРК ОНОМАСТИКАСЫНДА ИТ КУЛЬТУ

Аннотация

Белгилүү түркиялык түрколог Ахмет Жафеорглунун “Түрк ономастикасында ит культу” аттуу макала 1961-жылы жарык көргөн. Бирок кыргыз илиминдеги ит культу тууралуу этнографиялык, фольклордук, культурологиялык жана тил багытындагы изилдөөлөрдө аталган макала изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келет. Бул кемтикти толуктоо үчүн жана жалпы эле окурмандардын назарына Ахмет Жафеорглунун макаласын кыргыз тилине которулуп жатат. Котормодо автордун кетирген айрым кемчиликтери (Мисалы, автор Д.А. Расовскийдин 1931-жылкы *Seminarium Kondakovianum* жыйнагына чыккан макаласына шилтеме берген. Арийне, Жафеорглу шилтеме бергиси келген Д.А. Расовскийдин макаласы аталган эле жыйнакта 1933-жылы жарык көргөн) оңдолуп, изилдөөчүлөргө ыңгайлуу болуусу үчүн макаланын аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилди (макаланын түп нускасында жок). Бул котормо макала кыргыз окурмандарына кызыктуу болот деген үмүттөбүз. Ахмет Жафеорглунун илимий жашоосу эми кыргыз тилинде да узарат.

Ачык сөздөр: жалпы түрк тарыхы, ит культу, кыпчактар, барак, кумайык.

КУЛЬТ СОБАКИ В ТЮРКСКОЙ ОНОМАСТИКЕ THE CULT OF THE DOG IN TURKIC ONOMASTICS

Аннотация

В 1961 году была опубликована статья известного турецкого тюрколога Ахмета Джафеорглу “Культ собаки в тюркской ономастике”. Однако в этнографических, фольклорных, культурологических и лингвистических исследованиях культа собаки в кыргызской науке указанная статья осталась без внимания исследователей. Чтобы восполнить этот недостаток и привлечь внимание широкого читателя, статья Ахмета Джафеорглу переводится на кыргызский язык. Некоторые ошибки, допущенные автором при переводе (например, автор ссылался на статью Д.А.Расовского, опубликованную в сборнике *Seminarium Kondakovianum* 1931 года. Однако, статья Д.А. Расовского, на которую хотел сослаться Джафеорглу, была опубликована в том же сборнике в 1933 г.) исправлено, что удобно для исследователей. В конце статьи приведен список использованной литературы (нет в оригинальном варианте статьи). Мы надеемся, что эта переведенная статья будет интересна кыргызским читателям. Научная жизнь Ахмета Джафеорглу будет продолжена и на кыргызском языке.

Ключевые слова: тюркская история, культ собаки, кыпчаки, Барак, Кумайык.

Abstract

In 1961, an article by the famous Turkish Turkologist Ahmet Jafeorglu “The Cult of the Dog in Turkic Onomastics” was published. However, in ethnographic, folklore, cultural and linguistic studies of the cult of the dog in Kyrgyz science, this article remained without the attention of researchers. To fill this gap and attract the attention of a wide readership, Ahmet Caferoglu’s article is being translated into Kyrgyz. Some errors made by the author during translation (for example, the author referred to an article by D.A. Rasovsky, published in the collection *Seminarium Kondakovianum* in 1931. However, the article by D.A. Rasovsky, which Jafeorglu wanted to refer to, was published in the same collection in 1933) has been corrected, which is convenient for researchers. At the end of the article there is a list of references used (not in the original version of the article). We hope that this translated article will be of interest to Kyrgyz readers. The scientific life of Ahmet Jafeorglu will continue in the Kyrgyz language.

Keywords: Turkic history, the cult of the dog, Kipchaks, Barak, Kumayik.

Киришүү

Исламда, айрыкча анын шафий агымындагылар итти таза эмес жандык катары эсептегенине карабастан (Schacht, 1950, б. 216) түрктөр мусулманчылыкты кабыл алгандан кийин деле өздөрүнүн исламга чейинки диний ишенимдеринен баш тартпай, уламыш жана ономастикалык түшүнүктөрүндө бул жандыкка болгон сый мамилесин уланта беришкен. Анын айныгыс далили катары XI кылымда охриддик христиан архиепископу Феофилакт Болгардын прото-болгарлардын бир бөлүгү итти ыйык кудай катары кабыл алып, ага арнап курмандык чалышары тууралуу жазган маалыматын айтууга болот. Прото-болгарлар тууралуу жазылган бул учкай маалымат бир караганда апыртмадай сезилгени менен аны толуктай алчу башка тарыхый булактар кездешет. Мисалы теофаниянын угуучуларынын бири, болгар ханы Омуртагдын доорунда Византия менен болгарлардын ортосунда отуз жылдык тынчтык келишимди түзүү учурунда аткарылган ант ичүү салтанатын сүрөттөп жатып, прото-болгарлардын салты боюнча итти союшкандыгын белгилейт (Beşevliyev, 1945, бб. 236-237). Жогорудагы маалыматтар ынанымысыздай сезилгени менен В. Копперс жана П. Вильгельм Шмидт сыяктуу маданият изилдөөчүлөрдүн бул багытта жасаган изилдөөлөрү байыркы доорлордо ит культурунун орду жогору болгон деген ойго түртөт (Koppers, 1930; Schmidt, 1949).² Арийне байыркы түрк тектүү болгарларда итке арнап курмандык чалуу сыяктуу салттар түрктөрдүн каада-салттарында, фольклорунда кездешпейт. Этникалык теги белгисиз кээ бир элдерде, алардын бири прото-болгар урууларында, атайын бир мезгилде иттерге арнап курмандык чалуу салты болгон.

Иттин түрктөрдүн маданиятында сыйлуу орун алышынын далили түрктөр колдонгон 12 айбанат цикли календарында ит жылынын болуусу (Chavannes, 1906, бб. 51-122). Бул календарь азыркы түрк элдеринин көпчүлүгүндө колдонулат. Ушундан улам ит түрктөрдө таза жандык катары саналган деп ойлогонго негиз бар. Байыркы түрктөрдө итке байланышкан көптөгөн уламыштардын болушу да бекеринен эмес.

Байыркы түрк уламыштары жана дастандарында ит *ит=ит* жана *барак*, кээде эки аталыш чогуу *ит-барак* деп кездешет. *Барак* сөзү уламыштарда “иттин” бир түрү катары берилет. Бул сөз тарыхтын көөнө доорлоруна барып такалгандыктан байыркы түрк уруулардын ономастикасында кеңири таралган. *Барак* эң алгач Огуз ханга душман элдин аталышы катары эскерилет (Березин, 1858, б. 84). Ошол эле маалда аталган сөз легендарлуу падышанын ысымы да болгон. Хорезмде жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгында табылган б.з. III-IV кк. таандык Барак-Там аттуу чептин урандысы байыркы доордо жашаган Барак аттуу падышага таандык деген божомолдо бар (Толстов, 1948, б. 21; İnan, 1949, б. 45-46). Түрк тили боюнча жазылган орто кылымдагы алгачкы сөздүктө барак сөзү “узун жүндүү итти” билдирет (DLT, 1939, б. 377; Pelliot, 1950, б. 547). Чынында эле түрк элдери барак тууралуу уламыштарга бай. Мисалы, түндүк жана чыгыш түрк элдеринин фольклорунда “ит баштуу, бука буттуу” уруу тууралуу маалыматтар 1245-жылы папа

² Түркмөндөрдө да ит = көпөк сөзү антропоним катары эч кандай жаман маанини билдирген эмес. Ал тургай ит түркмөн тотемдеринин арасынан орун алган (Толстов, 1935); бул маселе боюнча П. Вильгельм Шмидтин да абдан кызыктуу көз карашы бар (**караңыз:** Gabain, 1956, 1067-1064). Иран шахтарынын тыйындарында сый-урмат маанисинде иттин аталышы колдонулган. Алсак, 1105/1135 = 1694/1722-жж. бийлик жүргүзгөн сефевид шахы

Хусейн бастырган тыйындарда мындай саптар кездешет: *کشت صاحب سکه از توفیق رب المشرقین در جهان کلب امیر المومنین سلطان حسین* - “Чыгыш өлкөлөрүнүн (эки чыгыш) кожоюнунун ырайымы менен, Дүйнөдө тыйындардын кожоюну, момундардын ити (б.а. коргоочу) султан Хусейн болду” (Добрынин, 1953, бб. 70-71).

Иннокентий VI. монголдорго элчиликке жөнөткөн Плано Карпининин эмгегинде эскерилген. Карпини, монгол аскерлеринин түндүккө жасаган жортуулдарында самоеддер менен “ит баштуу, бука буттуу” бир урууну кезиктиргенин белгилеген (İnan, 1949, б. 149-150; Карпини, 1911, б. 25).³ Бул шумдуктуу өлкө тууралуу маалыматтар алтай уламыштарында да сөз болот. Фольклор изилдөөчү Н.Я. Никифиров чогулткан алтай жомокторунда “эркектери ит баштуу, аялдары сулуу” өлкөгө болгон саякат тууралуу айтылат. Алтай жомогундагы ит баштуу адамдардын (*нохой-эртын*) душманы - *Кыргыз* аттуу жалгыз көздүү, киши жегич (Абрамзон, 1947, б. 151). Дал ушул эле сюжет кыргыз эпосторунда кездешкен *ит* = *итаалы* аттуу өлкө тууралуу мотивдер менен үндөшүп кетет. Айрыкча бул өлкөдө адамдарды жеген, монголчо ит маанисин билдирген *нохой* < алт. *нохой-эртим* аттуу эл тууралуу да баяндалат. Ал эми А. Диваев казактардан жазып алган уламышта *ит-ала-каз* аттуу куштун жумурткасынан “кумай” деп аталган күчүк туулат (Диваев, 1908, б. 149). Дал ушундай уламыш, б.а. кумай аттуу куштун жумурткасынан туулган күчүк тууралуу уламыш кыргыздарда да кездешет. Кыргыздардын ишеними боюнча *Кумайык* иттен эч бир аң качып кутула албайт. Ошондуктан кыргыздар *Кумайыкты* бардык жаныбарлардын төрөсү деп эсептешет (Абрамзон, 1947, б. 151).

Жумурткаларынан күчүк туулган *Керкес* аттуу куш тууралуу Махмуд Кашгари да жазат. Ал берген маалымат боюнча керкес кушу эки жумуртка тууп, анын биринен узун жүндүү *барак* ит туулат имиш (DLT, 1939, б. 315). Сойот-урянхайларда улар кушу (*Megaloperdix altaica*) өмүрүндө үч нерсени тууйт имиш. Алардын бири *барак*, экинчиси *урган* (аркан), үчүнчүсү *балта* экен. Башкырлардын *барын*, *катай* жана *салжувут* аттуу урууларынын ишеними боюнча кузгун карыганда эки жумуртка тууп, анын биринен “жүндүү ит” делген *Туйгун*, экинчисинен алгыр куш - *Шумкар* туулат (İnan, 1949, б. 151).⁴

Абулгази Бахадур хан жортуулга аттанган өзбек урууларынан сөз кылып жатып, “ит баштуу, бука буттуу” урууну да эскерет. Түрк тарыхчысынын берген маалыматы Плано Карпини жазган маалымат менен дал келет. Арийне, Абулгази башка эмгегинде *Ит-Баракты* элдин аталышы эмес, өкүмдардын ысымы деп жазат (Кононов, 1958, б. 86, комм. 44). Байыркы грек мифтеринде ит баштуу өлкө кездешсе, ушундай эле элдин Кытайда жашаары Хамзанама, Батталгази сыяктуу түрк уламыштарында сөз болот. Уламыштардан ит элинин падышалары жана ага баш ийген уруулар болгондугу көрүнөт. Хамзанамаде ит элинде *Кыл-Бурак*, *сексар* жана *ит* ж.б.у.с. уруулар болгондугу айтылат.

Итке байланышкан аталыштар уламыштарда эле эскерилбестен, түрк элдеринин коомдук жашоосунда маанилүү орун ээлеген. Айрыкча *барак*, *борак* (Смирнов, 1887, бб. 174-178), *бурак* (Бартольд, 1918, б. 75) сыяктуу аталыштары түрк элдеринде маанилүү аталыштарга өтүп, өзгөчөлүктөргө ээ боло баштаган. Алсак, түрк элдеринин культтук түшүнүктөрү боюнча маанилүү тарыхый булак болгон Деде Коркут дастанында баш каармандын кабар ташыган, жол көрсөткөн досу *Барак* аттуу ит болгон (Dede Korkut, 1938, б. 17 жана б. 42). Деде Коркут дастанында итке болгон сый мамиленин болушу бул жандыктын түрк коомунда жогору

³ Ушул эле маалыматка окшош *ит-бечене* аттуу уруу тууралуу Абулгази Бахадур хандын эмгегинен да кезиктирүүгө болот (Кононов, 1958, б. 56). Аль-Димашки белгилеген суук мамлекетте, Волга суусунун боюнда жашаган *Килабийя* аттуу уруу *ит-барак* уруусу экендиги шексиз (Validi Togan, 1939, б. 306).

⁴ Якуттарда *Барак* деген ыйык жер аталышы болгон. Якуттардын ишеними боюнча бул жер аял жана эркек шамандарынын рухтары пайда болот (Pekarski lugati, I, б. 66). П.В. Шмидт ит культун жалпы адамзатына таандык деп эсептейт (Schmidt, 1949, бб. 119-124). *Шумкар* түрктөрдүн ишениминде, байыркы огуз уруусунун тотеми жана баатырдын жанын өзүндө жашаткан куш катары кабыл алынган (Saferoğlu, 1958, б. 5).

мааниге ээ экендигинин дагы бир далили. Айрыкча куман, б.а. кыпчактарда ит жаныбар уламыштарда эле эмес, чыныгы жашоодо да ыйык деп саналган.

Исламга чейин түрк элдеринде ыйык жандык катары да, уламыштардагы эл аталышы катары да кездешкен *ит* сөзү байыркы түрк тилинин булактарында алгачкы формасы *ыт* түрүндө болгон. Итти ыйык туткан элдердин ономастикасында итке байланышкан аталыштардын кеңири таралышы шексиз. Итти кастарлаган байыркы кыпчактардын (*куман=половец*) ономастикасында *ит* сөзүнө байланышкан көп антропонимдер жана топонимдер катталган. Булардын арасынан орус жылнаамаларындагы *Итларев* жана *Итларевич* сыяктуу антропонимдер түрк тилиндеги *Итуулу* экендиги күмөн жаратпайт (Zajaczkowski, 1949, б. 41). Аталган антропоним орус топонимастикасында славян тилинин өзгөчөлүгүнө жараша *Итларевич* деп аталыштын ордуна, 1193-жылкы документте *Итоглу* шекилинде да катталган (Zajaczkowski, 1949, б. 41, комм. 35). Муну менен бирге орус антропонимдеринде *Итлар* деген формада да кездешет (Расовский, 1933, б. 61). Кыпчактар менен тыгыз саясий мамиле түзгөн орус мамлекетинин тарыхчылары кыпчактардын хандары жана бектери тууралуу жазганда алардын чыныгы аттарын да белгилей өтүшкөн. Орус жылнаамаларында кыпчактар жашаган *Имана* аттуу жер аты да кездешет (Marquart, 1914, б. 157). Бул сөз *оба~ана~она~ена* мүчөлөрү жалгашкан топонимдер тобуна кирип, азыркы күндө кездешкен *Токсана, Кулаба, Кутлуаба* сыяктуу жер аталыштарына окшоп кетет. 1095-жылы орус-половец согуштарын чагылдырган жылнаамаларда *Ытлар* аттуу адам ысымы катталган (Zajaczkowski, 1949, б. 37; Расовский, 1933, б. 61). Жогорудагы адам ысымындагы *ыт* сөзү кыпчак диалектисинде иттин аталышы экендигин мажар түркологу Рашони жазып, бул антропоним *Ытлар* < *Итлер* дегендин бир түрү деп белгилеген (Rasony, 1935, б. 237).

Жогоруда топономастикалык маалыматтардан ит культу көөнө субстрат болуу менен бирге байыркы кыпчактарда кеңири тараган ишеним болгондугу айдан ачык көрүнүп турат. Ал эми уйгур мамлекетинин башкаруу системасында аңчылык салтанаты б.а. аңчылык менен байланышкан *Ыт-Тархан* жана *Ыт-Саман* сыяктуу титулдарды көрөбүз (Müller, 1915, б. 11).⁵ Кийинчерээк аңчылыктын чарбалык жана көңүл ачуучулук формадан мамлекеттик кызмат түрүнө өтүшү менен сарайдагы иттер дагы түрүнө жана аткарган кызматына жараша колдонула баштаган. Мисалы, монгол империясы мезгилинде көчмөн принциптерине таянган Чыңгыз хандын Ясасында кездешкен “Аңчылык укугу” бөлүмүнөн тышкары, 1640-жылы стептеги көчмөндөргө арналган атайын мыйзам чыккан. Бул мыйзамда жалпысынан аңчылык кылган көчмөндөргө “кызыл өрдөк (турпан), таранчы жана ит” сыяктуу жаныбарларга атууга тыюу салган. Мыйзамды бузгандар ат жана эки жыланды айып катары төлөгөнгө милдетүү болушкан (Гурлянд, 1904, б. 116). Бул жаныбарларды өлтүрүүгө тыюу салынгандын себеби бир эле аңчылык культу эмес, ошол эле маалда шаманизм дининин ишенимдерине да барып такалат деп айтса болот. Мындагы өлүм түшүнүгү ритуалдык өлүм катары кабыл алынып, монгол мыйзамдарында өзгөчө орун алышынын себеби ушунда. Себеби түрк, монгол жана жалпы эле шаманизм дининдеги элдерде адам руху менен айбан руху дайыма тыгыз байланышта деген ишеним болгон. Ал тургай түш жорууда да жаныбарларды түшүндө көрүп, анан жорушкан (Анисимов, 1952, б. 203). Денесинин жарымы адамдыкындай, жарымы айбандыкындай тотемдерге сый-урмат көрсөтүп, ыйык саноо диний ишенимдерде кеңири

⁵ Бул титулдардын аталышы жана айтылышы так белгилүү болбогонуна карабастан алардын итке байланыштуу экендиги шексиз.

тараган. Шамандар итке болгон урматын көрсөтүү үчүн кайыш курга иттин элеси түшүрүлгөн темир буюмду кийиминин этегинин оң жагына илип коюшкан. Иттин рухун душманына тукуруп, ага оору жөнөтүү үчүн сырткы кийимдерине бекем чынжырды символдоштурган темирди илип алышкан (Pekarskiy, 1945, б. 423). Түрк элдеринде иттин орду жогору болгондугун Сибирь элдери (Radloff, 1883, б. 315)⁶ жана казактарда балага ат коюуда *ит* же ага байланышкан сөздөрдү пайдалангандыгынан көрүнөт (Rasonry, 1953, б. 328).⁷ Ит сөзүнөн коюлган ысымдардан Сибирь элдеринде *Ит-аяк* менен түркмөндөрдүн теке уруусундагы *Италмаз* ысымдары көңүл бурууга арзыйт (Radloff, 1883; Васильев, 1954, б. 191-192). Кыргыздарда “желкеси ак жүндүү итти” билдирген *Мойнок* ысымы да балдарга коюлган (Абрамзон, 1949, б. 107). Анатолиянын айылдарында жаш балдарды *энук* (күчүк) деп эркелетүү иттин түрктөрдө мааниси жогору болгондугунан кабар берет (Caferoğlu, 1948, б. 6-12).

Жалпы түрк элдеринин ономастикасында “ит” сөзү катышкан көптөгөн аталыштар кездешерин жогорудагы мисалдардан көрдүк. Ошондуктан алардын баарына токтолбой, бирок бир нече мисалдарды берүүнү туура көрдүк. Мисалы, казактар Ала-Көлдү *ит-ичпес* деп аташса, Чымкентте *Ит-Арка* аттуу жер аты, кыргыздарда *итемген* уругу, Астрахан облусунда *Иткожа* аттуу жер, ал эми Анатолияда шейх Эдебалынын теккеси (дервиш жашаган мазар) жайгашкан Эскишехирдеги *Итбурну* деген жай кездешерин айтууга болот (Тынышпаев, 1927, б. 64; Шмидт, 1927, б. 308; Сыдыков, 1927, б. 306; Материалы по истории Казахской ССР, 1940, б. 285; Uzunçarşılı, 1947, б. 26; Cihan nüma, I, б. 75).

Илханиддердин сарайында атактуу дербиштин ысымы *Барак* болушу ит культунын түрк элдеринин уламыштарында эле эмес, күнүмдүк турмушта да терең тамырлаганынын белгиси. Барак-баба исламга шаманизмдин таасирлери кеңири жайылган мезгилде ушундай лакапты алган (Köprülüzade, 1929, бб. 14-15).⁸ Түрк-ислам тарыхый булактарында сопу Сары Салтук өзүнүн мүриддерине *барагым* деп кайрылгандыгы маалым (Köprülüzade, 1929, б. 14, комм. 26). Мынтип кайрылуу бир гана сопу агымында эле эмес, жалпы түрк ономастикасында кеңири кездешет. Марко Полонун эмгегинде дал ушундай ысымдуу монгол ханзадасынын аты эскерилсе, 1269-1270-жж. Түркмөнстандын түштүк аймактарына жортуулга чыккан чагатай башчыларынын биринин ысымы да *Барак* болгон (Карлы, 1956, б. 137). Дал ушундай эле антропоним, б.а. *Барак-хан* шекилинде 1550-жылдарда Ташкент шаарынын өкүмдарларынан болгон Науруз Ахмед хандын ысымы болсо, кожолор династиясынын лакабы да болгон (Вяткин, 1927, б. 7-9). Казак султандарынын биринин аты – Барак болгон (Тынышпаев, 1927, б. 65). Түркмөндөрдүн *ушак* уруусунда *барак* деген урук кездешет (Иомудский, 1927, б. 323). Бул этноним Анатолиядагы йөрүктөрдөгү *барак* уругу менен толугу менен дал келет. Натыйжада *барак* аталышы түрк элдеринде антропоним да, топоним да жана этноним катары да кеңири тараган деп жыйынтык чыгарууга болот (Pelliot, 1950, б. 57-58; Tarım, 1940, б. 23-24; Atalay, 1339, б. 37; История Узбекской ССР I, 1955; Материалы по истории Казахской ССР, 1940; Türkiye’de meskun yerler kılavuzu, 1946, б. 127⁹).

⁶ Айрыкча Ахмет Темирдин түркчө котормосун караңыз.

⁷ Кара кыргыздар итти ыйык жандык деп эсептешип, өздөрүн иттен тараган деп ишенишет (Czaplicka 1918, б. 39).

⁸ Ушуга окшоп кеткен *Койун-деде*, *короз-баба* сыяктуу лакап аттар Стамбул фольклорунда кездешет (Вауги, 1947, бб. 136-137).

⁹ Аталган эмгекте 15ке жакын *Баракка* байланышкан жер-суу аттары катталган.

Барак сөзү азыркы түрк тилдеринде баштапкы маанисин сактап калган. Мисалы, осмондордо жана кыргыздарда “узун, тармал жүндүү ит”, түрктөрдүн Кайсери диалектисинде “оозу-жүзү кылдуу, жүндүү ит”, Денизлиде “орто бойлуу, жүндүү ит” дегенди билдирет (Радлов, IV, б. 1477; Hüsni, 1934, б. 10; Koşay-Orhan, 1952, б. 13). Анатолиянын башка говорлорунда “жүзүмдүн сабагына жармашуучу сары курт; чечек жарасынын орду, аралаш” деген маанилерде колдонулган барак сөзү, ар кандай шарттардан улам мааниси кеңейген шекилдүү (Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi, 1939, б. 164). Бирок байыркы культтук мааниси унутулбай сакталып, бир тараптан азыркы кезде анатолиялык йөрүктөрдөгү *барак* уругу, бир тараптан байыркы уруу символу же тотеми болгон жүндүү итти билдирет.

Кыпчактарды жакындан таанып, алар тууралуу эң кеңири маалымат берген орус жылнаамачылары алардагы *Ит*, *Барак* антропонимдеринен сырткары ушул эле маанини билдирген *Кобяк* жана *Кончак* сөздөрүн жазышат. Ал тургай белгилүү орус дастаны “Игордун кошууну тууралуу сөздө” кобяк жана кончак сөздөрү *барак* сөзүнүн ордуна колдонулган деген көз караштар бар (Zajaczkowski, 1949, б. 42). “Ит” маанисин билдирген *кобяк* сөзү Селжуктар мамлекети доорунда каардуу вазир катары таанылган *Садеттин Копектин* ысымында кездешсе, кыпчак ханзадаларынын биринин ысымы да *Кобяк* болгон (Гордлевский, 1941, бб. 55-56).¹⁰ *Кончак* сөзү *канчык* сөзүнүн кыпчак диалектисиндеги айтылышы деп ойлойм. Эки сөз тең кыпчактарда кеңири кездешкен ит культунун издери экендиги күмөн жаратпайт.

Түрк ономастикасындагы ит культунун белгиси катары ит маанисин билдирген *көпек* сөзү. Бул сөз түрк тилине кириңди сөз болуп, тамыры индо-европа тилдерине барып такалат. *Көпек* - *ит*, *барак* сөздөрү сыяктуу көөнө эмес, XII-XIII кк. гана түштүк аймактарда жашаган түрк элдеринин тилинде колдонула баштаган. Аталган кылымдардан мурунку тарыхый булактарда кездешпейт. *Кобяк* шекилиндеги сөз тарыхый булактарда кыпчактардын гана ономастикасында кездешет. Ал эми башка түрк тилдеринде *көпек* деп эле берилет. *Көпек* сөзү антропоним катары тарыхый булактарда эскерилген селжук эмирлеринин бири Садеддиндин (*Садеддин Көпек*) лакап атына айлангандан кийин түрк ономастикасында кеңири кездеше баштаган (Atsız, 1940, б. 29; Houtsma, 1902, б. 212). Ушул эле доорлордо Мавераннахрда бийлик жүргүзгөн өкүмдардын ысымы *Көпек* болгон (Spuler, 1957, б. 128).¹¹ Осмон императору I. Мехмед Челебинин доорунда (1413-1421) Артык аймагынын деребейлеринин¹² биринин ысымы *Көпеккоглу Хусейин бей* (Neşri, 1949, I, б. 401) деген инсандын ысымы эскерилет.¹³ Бул инсан жергиликтүү династиянын өкүлү болгон (Uzunçarşılı, 1947, б. 182).¹⁴ Жогору мансаптуу, кадыр-барктуу эле адамдын *көпек* деген атты же лакапты өзүнө ыйгарышы кокустук эмес деп ойлойбуз. Исламдын таасирине карабастан түрк культтарынын элдик ишенимдерде кеңири кездешиши албетте табигый нерсе. Мындай культтук ишенимдер тууралуу баа жеткис маалыматтарды камтыган “Деде Коркут китеби” эмгегин айтса болот. Осмон султаны I. Сулайман Даңазалуунун мезгилинде императорлуктун бир аймагы болгон

¹⁰ Бул жердеги *Кобяк* сөзү биздин *көпек* сөзүнүн башка бир айтылышы экендиги шексиз. Тилекке каршы биздин сөздүктөргө бул сөз кирбей калган.

¹¹ Изилдөөчү өкүмдардын ысымын *көпек* шекилинде окуса болоорун да белгилеген.

¹² Борбордук бийликке шарттуу түрдө гана баш ийген жергиликтүү бийлик өкүмдары.

¹³ Тарыхый булактагы текст: *İnaloğlu ve Köpekoğlu ki sultan ile uğraşmışdı, cümlesi gelip sultan elin öpdüler. Котормо:* Иналоглу менен Көпеккоглу султан менен жолугуп, өкүм боюнча султандын колун өбүштү (Neşri, 1949, II, б. 480).

¹⁴ *Көпеккоглу Хусейин бей* тууралуу деталдуу маалыматтарды караңыз: (Sümer, 1953, 456, комм. 5). Башка осмончо тарыхый булактарда да Көпеккоглу Хусейин тууралуу кеңири маалыматтар бар.

Туркман-ы Халеп (Алеппо түркмөндөрү) тууралуу жазылган дептерлерде түркмөн башчыларынын аты-жөнү менен кошо алар таандык болгон уруунун аты, б.а. *көпек* этноними кошо айтылса, булар жашаган аймактардын бири *Көпекли Авишар* деп да аталган (Sümer, 1953, бб. 454-455). Бул дептерлердеги маалыматтарды тимуриддер доорунун тарыхчысы Шараф ад-Дин Йаздинин берген маалыматы толуктайт. Йазди, Тимурдун 1401-жылы Сирияга жасаган жортуулу тууралуу сөз кылып жатып, Ефрат дарыясынын боюнда *көпек түркмөндөрү* жашарын белгилейт (Sümer, 1953, б. 454, комм. 2). Дал ушундай эле этноним башкырларда да кездешет.

Монголдордо да ит сөзү антропоним катары кездешип, итти билдирген *нокай* сөзү адам аты катары катталган (Ligeti, 1955, б. 319). Бул маалыматка таянып ит культу монголдордо да болгон деп жыйынтык чыгарса болот.

Жогоруда берилген маалыматтарга карабастан азыркы күндө иттин касиетине болгон ишеним бакшылык, сыйкыр өнөрүндө гана сакталып калган (Bayrı, 1947, б. 14). Тилекке каршы итке сыйынган жашыруун сектанын ишенимдери боюнча чакан изилдөөлөр да жүргүзүлгөн эмес. Тек гана XVII к. түрк саякатчысы Эвлия Челебинин бул маселе боюнча бир караганда апыртма сыяктуу көрүнгөнсүнгөн маалыматтары көңүл бурууга арзыйт. Челеби, Азербайжандын Ширван шаарын аралап өткөн Ахсу дарыясынын боюндагы Махмудабад аймагы тууралуу сөз кылып, бул аймакта жашаган армян, гөкдолак, түркмөн, монгол, кумук сыяктуу элдер менен кошо “ит тилдүү” бир уруудан да сөз кылат (Evliya Çelebi, 1314, б. 290). Челеби бул эл “*ع و ع*”, “*ع و ع*” (хав-хав) деп үрүп, ибадат кылышарын белгилейт. Ал тургай мындай уруу Түркиянын Мардин аймагына жакын жерде да жашайт деп жазат.¹⁵

Эвлия Челеби берген маалыматтар апыртмадай көрүнгөнү менен анын жазганында чындыктын үлүшү бардай. Б.а. Иранга жакын аймактарда мазарларына иттин башын асып койгон “*хавхаввийе*” аттуу уруу тууралуу кеп бар. Алардын ибадат эрежелери дал Челеби сүрөттөгөндөй. Тилекке каршы “итке окшош” бул эл тууралуу маалыматты башка эч жерде кездештире албадым. Маалымат кездештирүү да мүмкүн эместей. Бирок келечекте түрк элдеринин диний ишенимдерин изилдеген изилдөөчүлөр бул байыркы культ тууралуу толук изилдөөлөрдү жасашат деп ынанам.

Түрк элдеринде байыркы көөнө ишенимдерге таянган бул культ Алтай чөлкөмүнүн маданият тарыхчыларынын айтымында “ат культу” алгач түрктөрдө пайда болсо, “аңчылык культу” жана “ит культу” сыяктуу ишенимдер башка элдер менен аралашуудан келип чыккан. Бирок мындай ишенимдердин чыныгы ээлери түрктөр болгон. Ушундан улам түрктөрдү маданият тарыхынын методдору менен изилдөөдө бул элдин тээ байыркы көчмөнчүлүк доорлордо эле алгачкы дүйнөлүк маданиятка кошкон салымын баса белгилей кетүү керек. Муну жалпы адамзаттык маданияттагы диний мотивдерден оңой эле таап көрсөтүүгө болот.

¹⁵ Аталган урууну аёосуз сүрөттөгөн Челеби аларды Иранда “шам өчүргүчтөр” деп аташарын да көз жаздымда калтырган эмес.

Адабияттар

Абрамзон, С.М. (1947). “Этнографические сюжеты в киргизском эпосе “Манас”. *Советская этнография*, Вып. 2, 134-155. Москва: Издательство АН СССР.

Абрамзон, С.М. (1949). “Рождение и детство киргизского ребёнка (Из обычаев и обрядов тьяншаньских киргизов)”. *Сборник Музея антропологии и этнографии*. Вып. XII, с. 277-332. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

ад-Дин, Рашид. (1858). *Сборник летописей. История монголов*. Сочинение Рашид-Эддина. Ч. I: Введение: о турецких и монгольских племенах. (Пер.: с перс., введ. и примеч. И.Н. Березина). Санкт-Петербург: Труды Восточного отдела Императорского Русского Археологического общества.

ад-Дин, Рашид. (1861). *Сборник летописей. История монголов*. Сочинение Рашид-Эддина. Ч. II: Введение: о турецких и монгольских племенах. (Пер.: с перс., введ. и примеч. И.Н. Березина). Санкт-Петербург: Труды Восточного отдела Императорского Русского Археологического общества.

Анисимов А.Ф. (1952). “Шаманский чум у эвенков и проблема происхождения шаманского обряда”. *Сибирский этнографический сборник. I: ТИЭ. Новая серия*. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

Бартольд, В.В. (1918). *Улугбек и его время*. Петроград: Типография Российской Академии наук.

Васильева, Г.П. “Туркмены-нохурли”. *Среднеазиатский этнографический сборник*. Вып. I. Москва: Издательство АН СССР.

Вяткин, В.Л. (1927). “Шейхи Джубайри. I. Ходжа Ислам”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), *В. В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели* (сс. 3-20). Ташкент.

Гордлевский, В.А. (1941). *Государство Сельджукидов Малой Азии*. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, (Труды Института востоковедения Академии наук СССР. XXXIX.).

Гурлянд, И.Я. (1904). *Степное законодательство с древнейших времен по 17-ое столетие*. Казань: Тип. Имп. Казан. ун-та.

Диваев, А.А. (1908). “Ит-ала-каз”. *Этнографическое обозрение*. № 1-2, с. 149—150.

Добрынин, М.А. (1953). “Стихотворные легенды на монетах Сефевидов”. *Эпиграфика Востока*. Вып. VIII. с. 63—76.

Иомудский, Н.Н. Караш-хан оглы. (1927). “Из народного предания туркмен. О родословной туркмен-иомудов”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), *В. В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели* (сс. 313-328). Ташкент.

История Узбекской ССР. Том 1. Книга первая. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР.

Карлы, Д.И. (1956). “Сборник летописей” Рашид ад-Дина о Южном Туркменистане. Том III (XIII-XIV вв.)”. *Ученые записки Туркм. Ун-та*. Вып. 3, сс. 133-142.

Карпини, Иоанн, де Плано. (1911). *История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны*. (Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. Съ приложеніемъ 8 рисунковъ, карты и указаній). СПб: Изданіе А. С. Суворина.

Кононов, А.Н. (1958). *Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

Материалы по истории Казахской ССР: 1785-1828 гг. (1940). Москва, Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, Т.4.

Радлов, В.В. (1911). *Опыт словаря тюркских наречий*. Т. IV. С-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.

Расовский, Д.А. (1933). “Печенѣги, торки и берендѣи на Руси и въ Угрии”. *Seminarium Kondakovianum*, VI, с. 1-67. Praha: Kondakov Institute.

Смирнов, В.Д. (1887). *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*. С-Петербург: Университетская типография Казани.

Сыдыков, А.А. (1927). “Родовое деление киргиз”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), *В. В. Бартольд у туркестанские друзья, ученики и почитатели* (с.с. 273-301). Ташкент.

Толстов, С.П. (1935). “Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен”. *Проблемы истории докапиталистических обществ*, № 9—10.

Толстов, С.П. (1948). *По следам древнехорезмийской цивилизации*. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР.

Тынышпаев, М.Т. (1927). “Ак-табан-шубрынды. (Великие бедствия и великие победы казаков)”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), *В. В. Бартольд у туркестанские друзья, ученики и почитатели* (с.с. 57-69). Ташкент.

Шмидт, Э.А. (1927). “Материалы по родовому составу казакского населения юго-западной части Чимкентского уезда”. А.Э. Шмидт и Е.К. Бетгер (Ред.), *В. В. Бартольд у туркестанские друзья, ученики и почитатели* (с.с. 57-69). Ташкент.

Atalay, Besim. (1339). *Türk Büyüklüğü veya Türk adları*. Ankara: Matbaa-i Amire.

Atsız, Hihal. (1940). *Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi: Hayatı ve Eserleri*. Karahanlılar fasikülü. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Aydın, Koşay-Orhan H. (1952). *Anadilden Derlemeler II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayrı, Mehmet Halit. (1947). *İstanbul Folkloru*. İstanbul: Türk Yayınları.

Beşevliyev, V. (1945). “Proto-Bulgarların Dini”. *TTK BELLETEN*, с. 9, sayı. 34, ss. 213–262.

Caferoğlu, Ahmet. (1947). “Küçük, Çocuk, Enik Kelimelerinin Morfolojik ve Semantik Değişmelerine Dair”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. Seri III, No. 10-11, ss. 6-12.

Caferoğlu, Ahmet. (1958). “Le Culte de la Chasse dans l'onomastique Turque”. *Actes et Mémoires du Cinquième Congrès International de Sciences Onomastiques*, Volume II, 3-6. Salamanca.

Chavannes, Édouard. (1906). *Le cycle turc des douze animaux*. T'oung Pao se'rie 2, Volume VIII. Leiden: E.J. Brill.

Czaplicka, M.A. (1918). *The Turks of Central Asia in History and the Present Day*. Oxford: Clarendon Press.

Çelebi, Evliya. (1314). *Seyahatname II*. Dersâdet [İstanbul]: İkdâm Matbaası.

Dede Korkut. (1938). (Orhan Şaik Gökyay yayımı). İstanbul: Arkadaş Basımevi.

Gabain, Annemarie von. (1956). “Religiöse Vorstellungen altaischer Völker nach P. Wilhelm Schmidt”. *Anthropos*. Volume 51, pp. 1067-1074.

Hüsni, H. (1934). *Kayseri sözlüğü*. Kayseri: Yenimatbaa.

Houtsma, M. Th. (1902). “Histoire des Seljoucides d’Asie Mineur d’après l’abrégé du Seldjouknameh d’Ibn-Bibi”. *Recueil de textes relatifs à l’histoire des Seldjoucides*, IV. Leiden: E.J. Brill.

İnan, A. (1949). “Barak Efsanesi”. *BELLETTEN*, 13(49), 151-151.

Kaşgarlı Mahmut. (1939). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. (Çeviren: Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köprülüzade, Mehmed Fuad. (1929). *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans*. İstanbul: İst. Darülfünunu Türkiyat Ens.

Koppers, Wilhelm. (1930). “Der Hund in der Mythologie der zirkumpazifischen Völker”. *Wiener Beilrde zzer Kulturgeschichte und Linguistik I*. Wien: Universitäts-Institut für Völkerkunde.

Ligeti, Lajos. (1955). “Rev. on Louis Hambis “Le chapitre CVIII du Yuan che””. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus V, Fasciculu 3, pp. 315-323.

Marquart, Joseph. (1914). “Ober das Volkstum der Komanen”. *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. Philos.-hist. Klasse. Neue Folge, XIII, № 1. Berlin: Weidmann.

Müller, Friedrich, W.K. (1915). *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden: Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I B 4672*. Berlin : Verl. d. Königlichen Akad. d. Wiss.

Neşrî, Mehmed. (1949). *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi*: I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Pekarskiy, E.K. *Yakut Dili Sözlüğü*. T.1. Türk Dil Kurumu yayınları (Cilt 4). İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

Pelliot, Paul. (1950). *Notes sur l’histoire de la Horde d’Or* (Oeuvres posthumes de P. Pelliot, II.) 292 pp. Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient.

Radloff, Wilhelm.(1893). *Aus Sibirien*. Band I. Leipzig: T.O. Weigel Nachfolger (Chr Herm. Tauchnicht).

Rasony, Lazslo. (1935). “Contributions à l’histoire des premières cristallisations d’état des Roumains. L’origine des Basarabas”. *Archivum Europae Centro Orientalis*. Vol. I, 221-253. Budapest: Osmittteleuropäische Bibliothek III).

Rasony, Lazslo. (1958). “Sur quelques catégories de noms personnes en turc”. *Acta Linguistica Hungarica*. III, fas. 3-4, 323-352. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Schacht, Joseph. (1950). *The origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon Press.

Schmidt, Wilhelm. (1949). *Der Ursprung der Gottesidee, IX. Die asiatischen Hirtenvölker. Die primären Hirtenvölker der Alt-Türken, der Altai- und der Abakan-Tataren*. XXXI + 899 8°. Freiburg, Schweiz 1949. Paulusverlag. – Münster. i. Wien: Verlag Aschendorff.

Spuler, Bertold. (1957). *Iran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri (1220-1350)*. (Çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sümer, Faruk. (1953). “Avşarlara dair”. *Osman Turan (Haz.)*. 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tarım, Cevat Hakkı. (1940). *Kırşehir Tarih ve Coğrafya Lûgati*. Kırşehir: Kırşehir Vilayet Matbaası.

Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. Cilt 1. (1939). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Türkiye’de Meskûn Yerler Kılavuzu. Cilt 1. (1946). Ankara: İçişleri Bakanlığı.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1947). *Osmanlı Tarihi, 1. C: Kuruluştan İstanbul'un Fethine Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Validi, Togan, A.Z. (1939). *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Bd. 24(3).

Zajączkowski, Ananiasz (1949). *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*. Wrocław: nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.